

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

STATENS ARKIVER

FRA KRAG TIL KRØLLE-BENT

*Historier fra de
nyeste afleveringer
til Statens Arkiver*

Fra Krag til Krølle-Bent

Historier fra de nyeste afleveringer til Statens Arkiver

Indhold

INDLEDNING	8
KRAGS NEJ-TALE Asbjørn Romvig Thomsen, Rigsarkivet	12
100 BLOMSTER FRA FRU MAO Jan Kanstrup, Rigsarkivet	18
»ET NOGET DEPRIMERENDE BILLEDE AF DET DANSKE FORSVARSKAMPDUELIGHED« Christian Larsen, Rigsarkivet	24
DE FREMMEDE I DANMARK Asger Svane-Knudsen, Rigsarkivet	32
BØLGEN TOG DET SIDSTE Lars Martin Petersen, Rigsarkivet	40
HVEM VAR KRØLLE-BENT, CITRONEN OG KAJES DRENG? Pernille Ulla Knudsen, Rigsarkivet	46
»OPFØRSEL GOD TIL DET SIDSTE« Steffen Elmer Jørgensen, Landsarkivet for Nørrejylland	52
DEN IHÆRDIGE FISKER Lars Martin Petersen, Rigsarkivet	60
BLOD, ØL OG OPRØR Else Hansen og Asger Svane-Knudsen, Rigsarkivet	64

NINNA OG TILSYNSRÅDET Jesper Thomassen, Landsarkivet for Fyn	72
DEN FIRPATTEDE KO Christian Larsen, Rigsarkivet	78
BRITTA OG BØRNENE – <i>ABORTSAGER I MØDREHJÆLPENS ARKIVER</i> Annette Østergaard Schultz, Landsarkivet for Nørrejylland	86
LUFTIGE PLANER Peter Wessel Hansen og Leon Jespersen, Rigsarkivet	92
STORMFLODEN Leif Hansen Nielsen, Landsarkivet for Sønderjylland	98
FARVEL TIL MICHAEL ANCHERS FISKERE – <i>ANLÆGGET AF SKAGEN FISKERIHAVN</i> Steffen Elmer Jørgensen, Landsarkivet for Nørrejylland	106
AT FRAVRISTE FORTIDEN DENS HEMMELIGHEDER Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland	116
EFTERSKRIFT: <i>10 ÅRS AFVIKLING AF AFLEVERINGSEFTERSLÆB</i> Jan Kanstrup, Rigsarkivet	124

I 1995 gennemførte Statens Arkiver en stor spørgeskemaundersøgelse, som viste, at de statslige myndigheder havde 440 hydekilometer arkivalier i varetægt. Den store mængde arkivalier var på en gang biprodukt og dokumentation af den offentlige sektors vækst fra ca. 1960 og fremad. Her ses Rigsrevisionens arkiv inden kassation og aflevering til Statens Arkiver. (Scanpix/Morten Juhl)

Indledning

Denne publikation rummer 16 bidrag, skrevet på grundlag af arkivalier, som er afleveret til Statens Arkiver under det strategiske 10-årsprogram i årene 1997 - 2006. Bidragene handler således om den nyeste danmarkshistorie. De illustrerer mangfoldigheden i den dokumentation, arkivalierne rummer, bogstavelig talt fra samfundets top til dets bund. De tager alle udgangspunkt i en historie, som i varierende omfang følges op med uddybende forklaringer.

Arkivfaglige betragtninger er ikke forbigået, men holdt i ave, og bidragene gør det hverken ud for forskning eller vejledning i brug af arkivalier. De er derimod ment som en appetitvækker.

DEN OFFENTLIGE SEKTOR

Fra 1960'erne tog velfærdsprojektet form og accelererede i fart. Det betød, at offentlige ydelser og offentlig omsorg blev udstrakt til stort set alle borgere, og ikke blot dem med særlige behov for hjælp. De store milepæle var folkepension og sygedagpenge til alle og bistandsreformerne, hvor det hidtidige behovs- og skønsprincip for tildeling af personlig bistand og sociale pensioner gradvis blev forladt til fordel for alles ret til ydelser på grundlag af objektive kriterier.

Sideløbende med velfærdsprojektet foregik en omfattende modernisering og udvikling af samfundet med aktiv offentlig deltagelse og ofte på offentligt initiativ. Således en omfattende udvikling af uddannelsessystemet på alle niveauer, kvantitativt og kvalitativt, – en veritabel uddannelseseksplosion, som skulle opkvalificere arbejdsstyrken til det moderne samfunds krav. Videre en bred vifte af erhvervsfremmende initiativer og støtteordninger til sikring af det danske erhvervslivs internationale konkurrenceevne.

Danmarks indtræden i De Europæiske Fællesskaber i 1972 medførte nye erhvervsstøtteordninger og reguleringer. Det markerede herudover en intensiveret internationalisering, som også manifesterede sig i en omfattende bistandsvirksomhed i FN-regi

og bilateralt. Varetagelsen af Danmarks internationale relationer var ikke længere et eksklusivt anliggende for udenrigstjenesten, men blev integreret i alle ministerier og styrelses opgavevaretagelse.

De øgede offentlige aktiviteter krævede investeringer i nyanlæg af uddannelsesinstitutioner, dag- og døgninstitutioner, sygehuse og plejehjem med videre. De medførte tillige et stærkt øget personalebehov, både til produktionen af de offentlige serviceydelser og til administration, det vil sige planlægning, visitation, bevilling, kontrol og evaluering af de mange tilskudsordninger og ydelser.

Endelig skulle aktiviteterne finansieres, og det på en måde, som skatteyderne var villige til at acceptere. Udskrivningen af direkte skatter blev øget til smertegrænsen – og ud over den, selv om det søgtes sløret gennem et uigennemskueligt lignings-system med fradrag for alt og alle. Hertil kom en stigende udskrivning af indirekte skatter i form af oms, moms og punktafgifter, som ikke affødte protester i tilsvarende grad.

Den offentlige sektors foretagsomhed indebar en indskrænkning af privatsfæren, dvs. de uberørte områder af samfundet og borgernes tilværelse. Det indebar ikke nødvendigvis en begrænsning af det private initiativ, men rammerne for det blev nøjere afgrænset og genstand for en udstrakt offentlig indsigt og kontrol, som blev muliggjort ved anvendelsen af elektronisk databehandling.

ARKIV-EKKOET

Mens den offentlige sektor svulmede, levede Statens Arkiver stadig i fortiden. De arkivalier, som blev modtaget fra 1960'erne til 1980'erne, var som hovedregel mere end 30 år gamle og afspejlede således en offentlig sektor af et anderledes behersket omfang. Det var kendt, at der foregik en arkivalieeksplosion, og Statens Arkiver forsøgte at træffe relevante forholdsregler i form af forskrifter for arkivdannelse og bestemmelser om bevaring og kassation. Men sandhedens time – i form af aflevering af de stærkt øgede arkivaliemængder – ville altså først indtræffe med 20 - 30 års forsinkelse.

Vi har beregnet, at de statslige myndigheders produktion af papirarkivalier blev firedoblet i løbet af de 30 år fra 1965 til 1995, hvor der blev frembragt mere end 140 hyldekilometer. Årligt! En tilsvarende udvikling skete på det kommunale område.

Væksten var først og fremmest en konsekvens af den øgede offentlige aktivitet. Den skyldtes dog også den kontortekniske udvikling i form af lettere og billigere adgang til at tage fotokopier samt omfangsrige papirudskrifter fra de administrative edb-systemer. Ibrugtagningen af dem bidrog nemlig i første omgang stærkt til papirmængderne, og vi skal helt hen i slutningen af 1980'erne for at finde eksempler på, at papir definitivt erstattes af elektronisk arkivering.

I årene mellem 1997 og 2006 har Statens Arkiver i samarbejde med myndighederne afviklet "ekkoet" af statslige arkivalier frem til 1980'erne samtidig med, at puklen af meget gamle arkivalier er afviklet, og samtidig med, at der er lagt rammer for den fremtidige aflevering af arkivalier i papirform og – i stigende grad – elektronisk form. Fremgangsmåden er beskrevet i det afsluttende afsnit i denne publikation.

Vi har i årene 1997 - 2006 modtaget 64 hyldekilometer statslige arkivalier. Hertil kommer over 20 hyldekilometer kommunale, ikke mindst fra de nedlagte amtskommuner. De udgør en omfattende og autentisk dokumentation af den offentlige sektors virksomhed og er hermed det centrale kildemateriale til belysning af det danske folk og samfund.

Jens Otto Krag ankommer med sin familie til Duevej Skole for at stemme ja eller nej til Danmarks indtræden i EF. Skulle nogen af datidens avislæsere være i tvivl om, hvad der ville gøre Krag glad, har fotografen sørget for at indfange statsministerens hedeste ønske på himmelen over ham. Det viste sig som bekendt, at ja'et ikke var lige så meget uden for rækkevidde som plakaterne. (Polfoto)

Krags nej-tale:

»Den sorte Tale«

AF ASBJØRN ROMVIG THOMSEN

Dagen efter, at danskerne ved folkeafstemningen den 2. oktober 1972 havde stemt NEJ til dansk medlemskab af EF, talte statsminister Jens Otto Krag ved Folketingets åbning: »*Regeringen har meddelt De europæiske Fællesskaber, at Danmarks ansøgning om medlemskab nu er bortfaldet,*« sagde han.

Herefter opregnede Krag, hvilke svære økonomiske konsekvenser – fra stærkt svækket landbrugseksport over devaluering af kronens værdi til stigende arbejdsløshed – den danske befolknings beslutning om at stå uden for EF ville få og sluttede talen af med at fastslå, at vi nu alle måtte holde for: »*Vi kan og bør bestræbe os for, så vidt det er muligt, at skåne de svagest stillede i samfundet, men realistisk må vi nok erkende, at hvert eneste hjem i Danmark vil komme til at mærke de øgede byrder, vi nu må påtage os.*«

Det ville han i hvert fald have sagt, hvis ikke danskerne i stedet havde sagt JA og dermed stemt Danmark ind i EF pr. 1. januar 1973. Faktisk stemte et temmelig stort flertal for dansk medlemskab (63,3% mod 36,7%), men før afstemningen var gået en ophedet og følelsesladet debat, hvor meningsmålingerne viste, at et stort antal danskere ikke bestemte sig før sidste øjeblik. Ja-siden – som statsministeren og de fleste øvrige folketingspolitikere tilhørte – var derfor langt fra overbeviste om, hvordan afstemningen ville falde ud. Denne usikkerhed fik yderligere næring, da nordmændene kun en uge før den danske afstemning stemte nej til norsk medlemskab.

I Statsministeriet tog man derfor ingen chancer. Der blev udarbejdet tre taler, som statsministeren kunne holde dagen efter afstemningen: en ja-tale, en nej-tale og en uafgjort-tale. Det var som bekendt ja-talen, der faktisk blev holdt, men også de andre taler er bevaret for eftertiden, og derfor kender vi nej-talens indhold. Den indgår nemlig i et embedsmandsarkiv, som netop er blevet afleveret fra Statsministeriet til

Statens Arkiver, og som ved et særligt held har undgået den oprydning, som denne type dokumenter ofte udsættes for.

Nej-talen, også kaldt »Den Sorte Tale«, blev allerede i 1986 trykt i sin fulde længde i Jens Engbergs bog om arbejderbevægelsens historie 1936-1986: I minefeltet. Engbergs forlæg ligger i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Det er ét af flere mangfoldiggjorte eksemplarer, som var rundsendt til regeringsmedlemmer og andre særligt fortrolige.

Men den tale, som Engberg har trykt, er ikke den rigtige nej-tale. Det materiale, Rigsarkivet nu har modtaget, dokumenterer udarbejdelsen af nej-talen fra udkast til den endelige udformning, og det viser sig, at den allersidste version af talen blev færdiggjort på selve afstemningsdagen. Ved afleveringen til Rigsarkivet var den endelige version anbragt i en kuvert, hvor taleskriveren, Krag's nære medarbejder Henning Gottlieb, har skrevet: »*Sidste udgave af »nej-åbningstalen« – ikke behandlet, da ministermødet 2/10 kl. 23.00 aflystes.*« Hele den midterste del af talen – over halvdelen af indholdet – var blevet ændret.

Da hverken den senest reviderede eller Engbergs trykte udgave faktisk blev holdt, kan man med rette diskutere, om den ene eller den anden version kan gøre krav på at være »den korrekte«. Afgørende må det imidlertid være, at den sidste udgave af talen utvivlsomt er blevet lavet på ordre og dermed må forventes at være den tale, som Krag *ville* have holdt i tilfælde af et nej. Var det blevet et nej ved folkeafstemningen, ville talen være blevet behandlet (og muligvis lettere redigeret) på det ministermøde sent om aftenen den 2. oktober, som nu i stedet blev aflyst.

I slutversionen er der selvfølgelig ikke sket en gennemgribende ændring af talens hovedbudskab – talen fortjener stadig sit tilnavn: »Den Sorte Tale.« Men budskabet om den dystre fremtid, som ventede landet uden for de europæiske fællesskaber, er alligevel blevet ændret. Realiteterne i omverdenen har næppe forandret sig væsentligt, mens talen blev til, men den overliggende tone er ny. Sat på spidsen virker den tidlige version nærmest kuet og opgivende, mens slutversionen giver indtryk af håb og aktiv handlekraft. En næsten optimistisk sætning som: »*Der er udsigt til, at den økonomiske aktivitet i udlandet nu atter vil blive præget af stærk opgang, og dette vil sammen med tilpasningen af kronkursen åbne visse muligheder*«, findes betegnende nok kun i den sidste version af talen.

I begge versioner af talen får vi at se, hvilken medicin regeringen ordinerede for at kurere patienten – den danske økonomi. Udfordringen lå i at foretage indgreb i forhold til betalingsbalancen og samtidig sikre fuld beskæftigelse, uden at foranstaltningerne ramte de økonomisk svageste. Det ville være nødvendigt at devaluere kronen, at sænke de offentlige udgifter, begrænse offentlige og private investeringer, fremme eksporterhvervene og de erhverv, der konkurrerede mod importvarer, og over en længere afviklingsperiode at støtte landbrugserhvervet, der ville blive hårdt ramt af at stå uden for fællesmarkedet. Regeringens økonomiske plan indebar således en betydelig indsats for at styrke erhvervslivets stilling.

Hvor dette i Engbergs version af talen beskrives som »*en politik, som effektivt skal kunne løse de foreliggende problemer*«, er det i slutversionen af talen blevet til »*en*

klar og positiv plan for den økonomiske omstilling.» Substansen er ikke ændret, kun formidlingen. Der har altid været et stærkt element af spin i politik.

Den socialdemokratiske regering mente ikke, at »den klare og positive plan« kunne lade sig gennemføre uden »et åbent og tillidsfuldt samarbejde i erhvervslivet mellem ledelse og de ansatte«: »*virkeliggørelsen af økonomisk demokrati og udbygning af industrielt demokrati (vil) være en værdifuld løftestang for en bred folkelig forståelse for og godkendelse af den forbedring af erhvervslivets stilling, som den økonomiske plan rummer.*» Det var det økonomiske demokrati, der skulle få pillen til at glide ned.

Men det blev ikke nødvendigt, for det blev ikke aktuelt at afholde talen. Efter folkeafstemningen endte i stedet ja-talen med at blive historisk, særligt fordi Krag lige efter talens afholdelse overrumplede alt og alle ved at meddele Folketinget, at han nu i øvrigt ville gå af som statsminister. Om han også havde gjort dette i tilfælde af et nej, giver nej-talen naturligvis intet svar på.

STORPOLITIK OG SMÅPOLITIK

At der ligger forarbejder til statsministerens udtalelser ved skelsættende begivenheder i Danmarkshistorien mellem de afleverede arkivalier fra Statsministeriet afspejler ét aspekt af, hvad der foregår af sagsbehandling i en institution som Statsministeriet. Statsministeriet ligger i toppen af samfundets hierarki og kan vel i institutionel henseende kun sammenlignes med Folketinget og Kongehuset.

At ministeriet, og især ministerens person, også indtager denne helt særlige position i befolkningens bevidsthed, fremgår ligeledes af arkivalierne fra Statsministeriet. Her findes henvendelser til statsministeren om stort og småt – henvendelser, der ligger fint i tråd med suppliktankegangen fra enevældens tid: Dengang var det enhver borgers gode ret at henvende sig direkte til kongen for at opnå noget uden om det i øvrigt etablerede system.

Henvendelserne spænder vidt. Der findes forvirrede breve fra decideret sindslidende, brokkerier fra almindelige kværlanter og andragender om hjælp fra personer, der af den ene eller anden grund føler behov for statsministerens støtte. Men der er også seriøse henvendelser om reelle emner fra enkeltpersoner, institutioner eller virksomheder, der enten ikke har vidst, hvem de ellers skulle henvende sig til, eller har sendt brevet til statsministeren i dennes egenskab af chef for regeringen.

ØRESUNDSBROEN – FRA HELSINGØR TIL HELSINGBORG

Et eksempel på det sidste er en henvendelse fra Akademirådet på Det Kongelige Akademi for de Skønne Kunster. Herfra reagerede man i 1963 mod planerne om at bygge en bro over Øresund, der gik fra Helsingør til Helsingborg – der ville være tale om »*et uopretteligt fejlgreb*«: »*Kronborg Slot er ikke alene et af Danmarks, men også et af Europas smukkeste bygværker, og dets landskabelige placering af en så usædvanlig skønhed, at dets lige næppe findes. Det er Akademirådets overbevisning, at det vil være umuligt at udforme og placere en Øresundbro i Helsingørs nærhed, uden at det vil virke fuldstændig ødelæggende for slottet og dets omgivelser. (...) En*

placering af broforbindelsen mellem København og Malmø indebærer derimod ikke uløselige æstetiske problemer.»

Brevet sendtes til såvel statsministeren som ministeren for offentlige arbejder (trafikministeren), kulturministeren og Københavns overborgmester. I Statsministeriet tog man henvendelsen alvorligt og sørgede for, at den blev rundsendt til regeringens medlemmer – og derefter henlagde man den. Uanset dette noget magre resultat af henvendelsen har Akademirådet da i det mindste siden hen kunnet glæde sig over, hvor broen endte med at blive placeret.

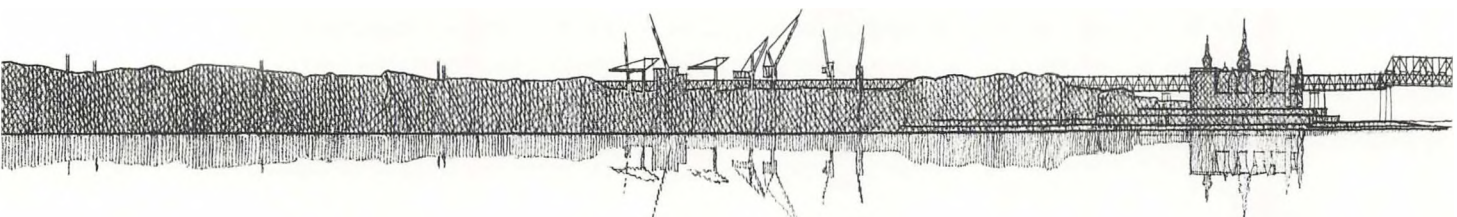
KØKKENFRISØRER

Et andet eksempel på henvendelser, som ministeriet tog seriøst, er et brev – også fra 1963 – som frisørmester O. Franch i Hellerup indsendte til statsministeren. Frisørmesteren klagede over køkkenfrisører, der undergravede faget ved sort arbejde: *»Unge piger går med ædele motiver ind i frisørfaget, men aldrig så snart er de udlærte, før så gifter de sig, deres mand tjener som regel en god gage, og så kan det bedre betale sig, at den lille damefrisørinde siger sin stilling op, og driver lidt køkkenfrisering hjemme fra den dyre lejlighed, det er nemlig en udbredt opfattelse, at de to-tre hundrede kroner, en sådan lille husmoder, uden næringsbrev 'hver uge' putter i køkkenskuffen – er skattefri.»*

Godt en måned efter henvendelsen fik frisørmesteren svar på sit brev. I svaret meddelte statsminister Jens Otto Krag, at det omtalte ikke stod i strid med næringslovgivningen, men at de sundheds- og skattemæssige aspekter ved sagen havde foranlediget, at man nu havde henledt Sundhedsstyrelsens og ligningsmyndighedernes opmærksomhed på forholdet. Frisørmesteren har næppe været videre tilfreds med dette svar, der jo i realiteten betød, at man intet ville gøre ved sagen.

Derfor forekommer det også overraskende, at man – når man sidder med sagen – kan se, at brevet faktisk blev behandlet på højeste plan: Jens Otto Krag bestemte personligt, at brevet skulle sendes til finansministeren (Poul Hansen) og handels-

For at påvirke placeringen af Øresundsbroen vedlagde Akademirådet i sin skrivelse fra 1963 til Statsministeriet denne perspektivtegning, der viser »broen og Kronborg set fra et punkt godt 5 km. syd for broen på en lokal sejlroute nær kysten»: *»Et motiv, der i århundreder har været anset for et af de smukkeste og mest karakteristiske ved det stærkt trafikerede Øresund, vil forsvinde med denne brobygning.»*

ministeren (Hilmar Baunsgaard), »som bedes tale sammen om et svar«. Ministrene svarede derefter – personligt, men dog hver for sig – Krag, og først på baggrund af disse svar sammensatte Statsministeriet et brev til frisørmesteren, som Krag selv underskrev.

Trods risikoen for et noget valent svar kunne man altså trygt henvende sig til landets politiske overhoved og regne med at blive taget alvorligt.

STATSMINISTERIETS AFLEVERING 2005

I Statsministeriets aflevering indgik journalsagsrækkerne fra Statsministeriet og dets Sekretariat for perioden 1962-1988, i alt ca. 300 hylde meter. Journalsagerne behandler primært administrationen af Statsministeriets ressortområder, som i den nævnte periode omfattede så forskelligartede emner som kongehuset, forfatningsspørgsmål, pressen, ligestillingen, Folketinget og ministrene, samt sager vedrørende Færøerne og – til dels – Grønland.

Foruden de mange journalsager (der er fordelt på fire separate rækker) og de dertil hørende søgemidler afleverede Statsministeriet ved samme lejlighed et stort antal mindre arkivserier, der enten er dannet i Statsministeriet, men uden for journalsagsrækkerne, eller hidrører fra fonde, udvalg og kommissioner, som arbejder eller har arbejdet inden for Statsministeriets områder. Her kan eksempelvis nævnes Statsrådet, ministermøderne, Presseudvalget (1967), Fondet for dansk-finsk Samarbejde og Fondet for dansk-islandsk Samarbejde.

De i artiklen omtalte dokumenter befinder sig følgende steder:

- Nej-talen: embedsarkiv for Henning Gottlieb, pk. 15, nr. 68.
- Sagen om Øresundsbroen: Journalsager 1962-1970, pk. 181, jnr. 99-48.
- Sagen om køkkenfrisører: Journalsager 1962-1970, pk. 181, jnr. 99-37.

5-D. 600 P III

KINA I DAG

今日中國

26. NOVEMBER 1974 · NUMMER 11

Formand Mao Tsetung mødtes den 20. oktober med statsminister Poul Hartling, fru Elsebeth Hartling og fremstående medlemmer af deres følge. Her vekster formand Mao Tsetung håndtryk med statsminister Poul Hartling.

Det kinesiske propagandaapparat sørgede for fremstilling af en serie officielle fotos, som udadtil fastholdt billedet af Formand Mao som Den Store Rorgænger med et fast greb om tingene, herunder den udenlandske besøgende. Dette billede gik verdenspressen rundt og blev også anvendt af den kinesiske ambassade i København.

100 blomster fra fru Mao

AF JAN KANSTRUP

Efter sit officielle besøg i Kina i oktober 1974 skrev statsminister Poul Hartling til Madame Jiang Qing: *»... My wife and I also wish to thank you warmly for your generous gifts including the beautiful flowers ... please allow me, Madame, to express our sincere best wishes for your personal well-being and, through you, for the health of your husband, Chairman Mao Zedong, whom we are indeed honoured and grateful to have met.«*

Ganske vist havde hverken Poul Hartling eller hans hustru set eller duftet til de smukke blomster, som blev leveret til den danske ambassade i Peking efter hans afrejse. I stedet prydede de ambassadør Janus Paludans bolig.

AMBASSADØR PALUDAN HAVDE TIL UDENRIGSMINISTERIETS DIREKTØR INDBERETTET:

»Der er her på pladsen overordentlig interesse for statsministerens samtale med Madame Jiang Qing ... I den forbindelse kan jeg oplyse, at der, udover de gaver, som statsministeren så og som er hjemsendt med post, også efter afrejsen fra Peking fremkom en stor mængde potteblomster som gave fra Jiang Qing til statsministerparret. Disse har vi ærligt og redeligt beholdt til udsmykning af hjemmet, da det vel næppe vil kunne betale sig at sende dem til Danmark. Jeg nævner det af hensyn til et eventuelt takkebrev til Jiang Qing.«

De smukke blomster blev internt i Udenrigsministeriet omtalt som »De 100 Blomster«, en hentydning til slagordet »Lad 100 blomster blomstre« i en af Maos tidligere kampanjer. Det var dog næppe den, Jiang Qing ville bringe i erindring – hun spillede først en politisk rolle langt senere under Kulturrevolutionen – men i øvrigt havde man den utvivlsomt korrekte opfattelse, at gaverne udtrykte en markering, – ikke så meget

over for den danske gæst, som over for den hjemlige scene, hvor Jiang Qing ønskede at markere sin position. Blomstergaven var led i et spil, som både giver og modtager forstod og respekterede. Det drejede sig om diplomatisk etikette, hvor ethvert ord kunne have skjult mening og derfor blev vejet på en guldvægt.

Hartlings formelle vært, den 76-årige premierminister Zhou Enlai, skrantede som sin Formand, men modtog Hartling ved sin sygeseng og viste, at han stadig havde fingeren på pulsen. De officielle møder og middage blev holdt med vicepremierminister Deng Xiaoping, udrenset under Kulturrevolutionen, men nylig rehabiliteret i magt og ære, sekunderet af viceudenrigsminister (snart udenrigsminister) Qiao Guanhua. Her blev der drøftet storpolitisk substans, især om udsigter og vilkår for en kinesisk åbning i forhold til de vesteuropæiske lande.

Det var disse tre, der siden fik officielle takkebrev fra statsministeren. Det fjerde og sidste blev – efter ambassadør Paludans forslag – sendt til »Fru Mao«. Mødet med hende indgik ganske vist ikke i det officielle program, og det drejede sig *»ikke om emner af politisk interesse, og der blev ej heller gået i dybden på den kulturelle side.«* De havde rent ud sagt ikke haft noget at sige til hinanden på det møde. Opmærksomheden skyldtes heller ikke, at hun var »fru Mao«, for Mao var etiketmæssigt tilgodeset i takkebrevet til Zhou Enlai.

Det officielle takkebrev til Jiang Qing havde derimod den funktion at udvise neutralitet i forhold til den arvefølgekrig, som alle ventede efter Formandens død, mellem »administratorerne« omkring Deng Xiaoping og de ideologisk radikale omkring Jiang Qing. Ingen kunne jo på forhånd vide, at Jiang Qing og hendes »4-bande« ville tabe den kamp.

HARTLINGS FJER I HATTEN

Og så var der mødet med den svækkede 80-årige Formand Mao Zedong, hvis snarlige bortgang var forudset. Det gik verdenspressen rundt med behørig assistance fra de kinesiske myndigheder, som stillede officielle fotos til rådighed. Substansen var det dog så som så med. Også dette var en rent formel foranstaltning. Hartling udtalte bagefter, at Formanden trods nogen fysisk svækkelse var åndeligt frisk og nærværende. Sådan, og efter aftale ikke mere.

Formanden opholdt sig langt fra beslutningscentret i Beijing og var uden føling med den løbende regeringsførelse. Hartling var fløjet derud på en timelang rejse, ledsaget af Statsministeriets departementschef, Udenrigsministeriets direktør og ambassadør Paludan. Mødet varede en times tid, hvorunder der blev udvekslet almindelige høfligheder, fremsat generelle udtalelser af forventeligt indhold – og taget fotos.

Officielle besøg med Formanden var efterhånden blevet en sjældenhed. Det gav anledning til spekulationer, men nu blev det dokumenteret, at Formanden endnu ikke helt var døden nær. Det var i sig selv, selvsagt af politisk interesse.

Det substantielle indhold af samtalerne med Zhou og Deng handlede først og fremmest om forholdet mellem Kina og Europa. Her blev Hartling af kineserne benyttet som medium for et budskab om behovet for en fælles front mod Sovjet, mens han

på sin side benyttede lejligheden til at fremhæve betydningen af EF. Også danske erhvervsinteresser blev selvfølgelig plejet.

Besøget fandt sted efter »normaliseringen« af Kinas forhold til USA, som var symbolsk bekræftet ved Nixons besøg i 1972. Hartling kendte selvfølgelig den amerikanske maxime, hvorefter det drejede sig om »at opretholde lige gode relationer til Sovjetunionen og til Kina og bedre end de har til hinanden.« Hartling holdt også tungen lige i munden: Når kineserne fremhævede den social-imperialistiske broderstat Sovjet som den store trussel, talte Hartling om international fred og fordragelighed. Danmark skulle ikke have noget klinket i forhold til sin store nabo i Øst, og efter rejsens afslutning præciserede Hartlings sikkerhedspolitiske konsulent dette over for sin faste kontakt i den sovjetiske ambassade i København.

Kinabesøget var en stor triumf for den danske småstat. Den blev behørigt udnyttet, og herunder blev de relevante danske ambassader instrueret om at viderebringe oplysning til deres værtsland. Og på EF-regeringschefmødet den 9. og 10. december 1974 fik Hartling lejlighed til at berette om »sit besøg i Kina, som syntes at have interesseret de øvrige regeringschefer.« 20 minutter under kaffen. Danmark havde noget, der blev lyttet til!

Ikke at man lå under for selvoverturering. Man forstod meget vel, at den opmærksomhed, der vistest den danske statsminister, skulle vurderes i en større sammenhæng, nemlig som ansats til en generel kinesisk tilnærmelse til Europa, og at realiteterne senere ville blive forhandlet med de store europæiske lande og eventuelt EF.

DET DIPLOMATISKE HÅNDVÆRK

Hartlings Kinabesøg blev gennemført uden deltagelse af udenrigsminister Ove Høegh-Guldberg, men ikke uden Udenrigsministeriets bistand. Hér fandtes den ekspertise, som kunne håndtere det diplomatiske håndværk.

Udenrigsministeriets sag 5.D.60.C om statsministerbesøg i Kina blev overdraget til Rigsarkivet som en symbolsk »sidste sag« i Udenrigsministeriets store aflevering af arkivalier. Aktpakken rummer dokumentation af aktiviteterne i Udenrigsministeriets politiske afdeling i form af forhåndsanalyser, briefing af ministeren, mødereferater, efterfølgende analyser og udarbejdelse af rapporter.

Politisk afdeling støttede sig i den forbindelse primært til ambassadør Paludan i Peking, men tillige de centrale repræsentationschefer, Ejvind Bartels i Washington og Paul Fischer i Paris. Herudover kørte man – som naturligt var – parløb med Statsministeriet, repræsenteret ved manden bag Krag's nej-tale, nu Hartlings sikkerhedspolitiske rådgiver, Henning Gottlieb, som også deltog i rejsen.

Ambassadør Paludan sendte således aktuelle situationsmeldinger og analyser af status i de ledende kredse. Han gjorde udtrykkelig opmærksom på den »konvolutiske tankegang«, som prægede de officielle kinesiske udtalelser, det vil sige indpakningen af et budskab i flere lag af høflige almindeligheder.

Han indberettede også – for den interesse det måtte have – at Formanden for det danske søsterparti, Benito Scocozza, nylig havde sendt et lykønskningstelegram til centralkomiteen for Kinas Kommunistiske Parti i anledning af Folkerepublikkens 25

års dag, hvori han priste den store inspiration for alverdens folkeslag samt for vor egen kamp mod imperialism, social-imperialisme og kapitalisme.

TAK ER KUN ET FATTIGT ORD

For så vidt etiketten rådførte politisk afdeling sig med »Protokollen«, dvs. den enhed i Udenrigsministeriet, som varetager den diplomatiske etikette.

Det var ikke gjort med de fire »store« takkebreve. Det blev vurderet, om der burde sendes tak til de revolutionskomitéer med flere, som var værter ved den efterfølgende rundrejse i Kina. Resultatet var nej; de var dækket ind af de store. Derimod var man mere rundhåndet med at takke eget personale for udvist tjeneste samt DSB, SAS og Air France for transport.

Videre var det vigtigt, at tilgodese de officielle myndigheder, som i øvrigt var berørt af rejsen og havde udvist opmærksomhed. Således til generalguvernøren i Hong Kong, til ministerpræsident Hudaiberdyev i sovjetrepublikken Uzbekistan, som mødte op under en teknisk mellemlanding i Tashkent, samt til ministerpræsident Kosygin da sovjetisk luftrum blev overfløjet.

Også i Bangkok var der en mellemlanding. Det blev efterfølgende gjort til et thailandsk problem af ambassadøren i København, prins Prem, eller snarere hans hustru, prinsesse Prem: Ingen thailandsk kabinetsminister var kørt til lufthavnen for at vise officiel opmærksomhed; hvad måtte den danske statsminister ikke mene? »... mange års arbejde er blevet sat over styr på mindre end en time i Bangkok«, skrev hun til protokolchefen i Thailands udenrigsministerium.

»Ak, ja« skrev ambassadør Howitz i Bangkok. Han så det »<ikke> som en raffineret form for østerlandsk høflighed ... snarere ... som en østerlandsk overfølsomhed.« Det var ham, der måtte rydde »alle relevante misforståelser af vejen« ved at kurtisere den thailandske protokolchef. Alt var selvsagt helt i orden.

Men Thailands regering fik ikke noget takkebrev fra Hartling. Det fik derimod ambassadør Howitz.

PRESSEDÆKNING

Pressedækningen er et succeskriterium for alle officielle arrangementer. Det blev opfyldt, men ikke uden en problematisk optakt, hvor den hjemlige presse gjorde sig selv til hovedgenstand med trusler om boykotning.

Kina havde nemlig nægtet visum til Politikens Herbert Pundik, antagelig som følge af »den traditionelle fjendtlighed mod Israel, hvortil Herbert Pundik som bekendt har tilknytning.« De oprørte vover lagde sig dog, og Udenrigsministeriet kunne således anmode om visum til Pundiks substitut, J.B. Holmgård, »da Hr. Herbert Pundik ... på grund af uforudsete omstændigheder ikke vil være i stand til at deltage.« Det var jo ikke engang løgn!

Pressedækningen forløb imidlertid særdeles tilfredsstillende, da det kom til stykket, både hjemme og internationalt. Det skyldtes ikke mindst mødet med Mao. Dog planlagde man at supplere med en officiel, offentlig beretning om besøget. I hvert fald

blev der med omhu udarbejdet en omslagsvignet, hvor en mulig tvivl om anvendelsen af et forældet skrifttegn for ordet »rige« gav anledning til forespørgsel til sinologen, professor Søren Egerod. Han kunne beroligende svare, at udkastet var *»et stykke meget smuk kalligrafisk kunst, som ikke giver anledning til tvivl eller misforståelse om tekstens oprindelse. Han finder derfor at udkastet uden risiko kan anvendes i den anførte sammenhæng.«*

Etiketten var således sikret også i denne sammenhæng; men tilsyneladende stoppede det her, *uden* udsendelse af nogen officiel dansk beretning. Derimod kunne den danske offentlighed glæde sig over en *kinesisk* beretning på dansk: Således var novemhernummeret af meddelelsesbladet fra Folkerepublikkens ambassade i Danmark, »Kina i dag« domineret af de officielle taler og billeder, – med Mao og Hartling på forsiden.

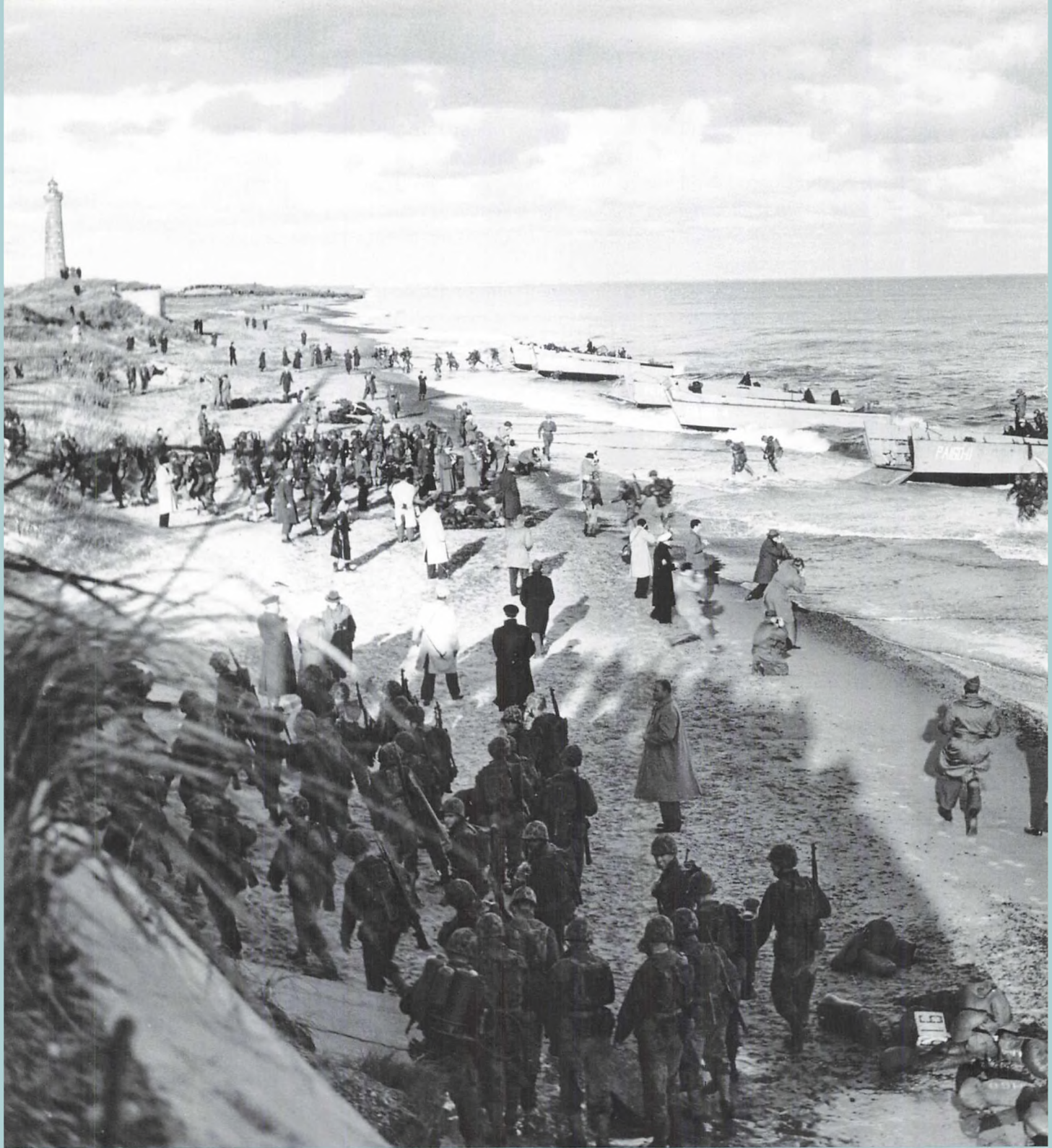
HVAD ER GRUNDLAGET?

Dette essay om betydningen af diplomatisk etikette er skrevet med udgangspunkt i en enkelt sag 5.D.60.C, aktpakke 1 og 2. Denne sag dokumenterer flere aspekter ved statsministerbesøget, som herudover er dokumenteret i flere andre sager i Udenrigsministeriets righoldige arkiv.

Herudover findes der dokumentation af planlægning og gennemførelse samt vurderinger af statsministerbesøgets virkninger i mange andre arkiver. Først og fremmest hos Statsministeriet og herudover hos alle de øvrige ministerier med flere, som udnyttede lejligheden til at fremme danske interesser på hver deres område. Videre hos private interesseorganisationer, virksomheder og personer med interesser i Kina. Endelig hos andre lande og internationale organisationer.

De offentlige danske arkivalier har imidlertid 2 fortrin: De dokumenterer aktiviteterne hos den primære aktør, og de er med meget stor sikkerhed bevaret hos Statens Arkiver. I enkelte tilfælde skal der søges om adgang til at benytte dem, men som hovedregel er de frit tilgængelige, når de er 20 år gamle.

I september 1952 afholdt NATO sin første store flådeøvelse, Main Brace, i Nordatlanten, som bl.a. omfattende landgang på Skagen, hvilket ser ud til at have foregået meget stille og fredeligt. Midt i billedet ses det forsamlede pressekorps, og pressefotograferne er i gang med at tage billeder til morgendagens avis. Fotoet opbevares i pakken Forsvarets Billedarkiv vedrørende NATO-samarbejde 1950-1972 i Forsvarets Arkiver (Rigsarkivet).

»Et noget deprimerende billede

af det danske forsvars kampduelighed«

AF CHRISTIAN LARSEN

Den øverstbefalende for de europæiske NATO-styrker (SACEUR) udarbejdede i 1950'erne og 60'erne hvert år en rapport om medlemslandenes styrkers kampduelighed (»Combat Effectiveness Report«). Årsrapporten indeholdt dels et generelt afsnit om NATO's samlede kampduelighed, dels afsnit om de enkelte landes forsvar. Rapporten blev sendt til medlemslandene.

I Danmark udarbejdede forsvarschefen – efter drøftelse med de tre værnschefer – et referat af rapporten med kommentarer til forsvarsministeren. Både SACEUR's vurderinger og forsvarsledelsens kommentarer hertil er interessante til belysning af dansk sikkerhedspolitik i 1950'erne og 1960'erne. I det følgende skal vi se på rapportererne for årene 1957-1960.

MANGEL PÅ A-VÅBEN SVÆKKEDE FORSVARETS KAMPEVNE

I 1957 bedømte SACEUR den danske hærs kampeffektivitet *»som værende under den ønskede operative standard«*, idet kun en brigadegruppe, trods visse mangler, kunne betegnes som kampklar. En væsentlig årsag var, at 1957 havde omfattet en overgangsperiode med et personelerstatningssystem under indkøring. Men ellers skyldtes den lave kampeffektivitet de gammelkendte årsager: manglende materiel, personel, støtteenheder og utilstrækkelige genindkaldelser.

Året efter blev hærens kampværdi vurderet til i gennemsnit at være moderat. Igen var det materiellet, der bar skylden. Således mente SACEUR, at signaltjenesten og den elektroniske krigsførelse var *»stærkt hæmmet«* på grund af manglende eller forældet materiel.

Og i 1959 fik det danske forsvars ledelse atter at vide, at man bedømte »hærens samlede værdi og derved dens evne til at udføre de den påhvillende NATO-opgaver til MODERAT.« Udover problemer med forældet materiel og lav bemanning med fast personel var årsagen også »Afslag på kernevåben«, altså at hæren ikke havde atomsprængladninger.

I 1960 var tonen endnu mere pessimistisk: »SACEUR må stille sig tvivlende over for, om hæren overhovedet er i stand til at opfylde sin NATO-mission.« Også her blev »Afslag på modtagelse af kernevåben« nævnt som en af grundene.

Lidt bedre var bedømmelserne af det danske søværn. I 1957 vurderedes den ene halvdel af søværnets d-dagsenheder til at være fuld effektiv og operativ tilfredsstillende, mens den anden halvdel var under den ønskede standard. Dette skyldtes ifølge SACEUR »Den stærkt fremadskridende forældelse af flådens enheder og de fortsat eksisterende mangler på personel og udrustning.«

Effektiviteten kunne ikke forbedres gennem »fortsat forandring af de eksisterende skibe« – altså reparation og ombygning – kun gennem nye, fuldt moderne skibe. Og i de følgende år gentog SACEUR ønsket om moderne skibe og udrustning samt fast personel, som var en betingelse for, at Danmark kunne opfylde dets NATO-forpligtelser.

I 1960 skrev SACEUR ligefrem, at søværnet var ude af stand til at opfylde sine wartime-opgaver, og en mærkbar forbedring først kunne forventes tidligst i 1963 grundet forældede skibe, mangel på nye skibe og på fast personel.

For flyvevåbnets vedkommende var vurderingerne i 1957 lidt bedre end for de to andre værn. Alle otte kampeskadriller (en flyvende eskadrille består typisk af 12-24 fly) var af høj kampværdi, der kunne bringes op til den ønskede operative standard ved at afhjælpe forholdsvis beskedne mangler. Signaltjenesten skulle dog have nyt materiel, hvis tjenesten ikke skulle være utilstrækkelig i en nødsituation.

Og så bemærkede SACEUR, at den nuværende placering af indtil tre eskadriller pr. flyvestation gjorde disse sårbare over for et atomangreb. Den alt for store koncentration på kun tre hovedflyvepladser og de få spredningsmuligheder udgjorde »en alvorlig svaghed for flyvevåbnet« både i 1958 og 1959. Den manglende spredning af kampflyene var »utilstrækkelig og gør – specielt på grund af den ringe afstand til jerntæppet – styrkerne særdeles sårbare over for et lavangreb med A-våben.« Og i 1959 og i 1960 blev også manglen på atombevæbning fremhævet som en begrænsning på flyvevåbnets kampevne.

FLERE PENGE, TAK!

I det danske forsvars ledelse tog man SACEUR's rapporter alvorligt. I 1957 understregede forsvarschefen, admiral E.J.C. Qvistgaard over for forsvarsministeren, at der var påpeget en række mangler, som under de nuværende økonomiske vilkår ikke kunne afhjælpes – mangler der tydeligt mærkedes i forsvaret, og som ville få indflydelse på værnenes kampeffektivitet. Han håbede derfor, at forsvarsbevillingerne snart måtte bringes i overensstemmelse med de opgaver, der måtte blive pålagt dansk forsvar inden for det samlede NATO-forsvar. Altså at forsvaret fik bevillinger, der svarede til de reelle opgaver, man havde i NATO-regi.

NATO-øvelse RUBY SIGNET, oktober 1972. Nedkastning af personel. Fotoet opbevares i pakken Forsvarets Billedarkiv vedrørende NATO-samarbejde 1950-1972 i Forsvarets Arkiver (Rigsarkivet).

FORSVARSCHEFEN
Kastellet
København Ø.

xnr. 7 givet C-arkivet
- 8-17 givet "0"

**Y D E R S T
HEMME L I G T**

BRÆNDT xnr. 19/20 d. 10/7.69 JMK
eks. 201/20brændt iflg. arkiv den 20/2.68 CA.

xnr. 7/20 beværet 4/12-64 JMK

BRÆNDT xnr. 14/20 af nr. 18/2-72 JMK G.8514/0.2219
12 maj 1960

xnr. 18/20
Sideantal: 7

Til	✓ forsvarsministeren	xnr. 1
Eft.:	✓ forsvarsministeriet	- 2
	✓ hærkommandoen	- 3
	✓ søværnskommandoen	- 4
	✓ flyverkommandoen	- 5
	✓ den danske militære repræsentant ved SHAPE	- 6

Emne: SACEURs Combat Effectiveness Report 1959.

Ref.:

- (a) SHAPE/20/60 AG 1101 af 25 mar 1960
- (b) HRK signal O 110.1/4667 af 21 apr 1960 (kun for HRK)
- (c) SVK signal HEM DTG 261950A apr 1960 (kun for SVK)
- (d) SVK skr. CTS 4610-0/110.1 af 19 okt 1959 (kun for SVK)
- (e) FLK skr. HEM OT 307.315/0786 af 27 apr 1960 (kun for FLK)
- (f) FLK skr. OT 120.512/YHM 95-59/2392 af 7 okt 1959 (kun for FLK).

1. Indledning.

Der er benyttet samme klassifikationssystem for styrkerne af de tre værn som i rapporten for 1958. I tilslutning hertil er der denne gang desuden givet en kort samlet vurdering af hvert enkelt værns evne til at løse de stillede NATO-opgaver (section C af de respektive appendix C'er).

2. Almindelige bemærkninger.

Det bemærkes indledningsvis i rapporten, at der er gjort visse fremskridt henimod den ved MC 55/1 fastsatte standard, men at de hertil sigtende foranstaltninger dog i de fleste tilfælde har været utilstrækkelige.

Første side af forsvarschefens bemærkninger til SACEUR's rapport for 1959. Dokumentet har oprindeligt været yderst hemmeligt, markeret ved de to røde streger i øverste højre hjørne, men er siden blevet nedklassificeret, hvilket det grønne stempel viser.

Året efter bemærkede forsvarschefen, at SACEUR's vurderinger gav »et noget deprimerende billede af det danske forsvars kampduelighed.« Kun personellets indsats havde været med til at hæve enhedernes kvalitet op over det niveau, der måtte kunne forventes med de nuværende bevillinger.

I 1959 fremhævede Qvistgaard atter personellet: »de faktorer, der er anført som liggende til grund for begrænsningen af styrkernes kampværdi, skyldes politiske eller økonomiske forhold, og derfor ikke kan tilskrives den indsats, der er gjort af forsvarets personel.«

Og i 1960 understregede forsvarschefen den alvorlige situation, som han mente, det danske forsvar befandt sig i, og som i overvejende grad skyldtes »faktorer, som forsvarets personel ikke har mulighed for at øve nogen indflydelse på, men som gør deres tjenstlige opgaver særdeles vanskelige at løse.« Budskabet var ikke til at tage fejl af: forsvaret havde brug for flere penge.

PRES PÅ DEN DANSKE REGERING

Med Danmarks indtræden i NATO i 1949 var der en klar forventning fra alliancens side om, at vi øgede forsvarsudgifterne, således at landet havde et kampdygtigt forsvar.

Øgede militærudgifter havde imidlertid ikke opbakning blandt befolkningen. En Gallup-undersøgelse i 1954 viste, at 56% af danskerne ønskede lavere forsvarsudgifter, og kun 6% gik ind for en forøgelse. Ved årsskiftet 1954-1955 mente hen ved halvdelen af befolkningen, at udviklingen i det danske forsvar var tilfredsstillende, og af denne halvdel gav 80% udtryk for, at forsvaret enten var for dyrt og/eller stort.

Denne modstand mod øgede militærudgifter skyldtes for det første den traditionelle militærskæptiske holdning, som resulterede i en modvilje mod at anvende penge på militæret frem for velfærd. For det andet var der en ringe tro på et forestående sovjetisk angreb. Og endelig havde vi et håb om, at NATO ville komme Danmark til undsætning, hvis vi blev angrebet.

Trekantregeringen under ledelse af H.C. Hansen bebudede i 1957, at forsvarsbudgettet skulle skæres ned. Og ligesom tidligere var begrundelserne den knappe beholdning af udenlandsk valuta, der satte grænser for, hvor meget Danmark havde råd til at købe i udlandet.

NATO's politiske og militære myndigheder insisterede dog på, at Danmark med sin efterhånden gode økonomi godt kunne opfylde de af NATO fastsatte styrkemål, hvis vi fortsat fik våbenhjælp fra USA. Til trods for vor gode økonomi lå vi i alliancens bund med hensyn til vore militære bidrag til NATO, nemlig 2,8% af bruttonationalproduktet. Og i NATO frygtede man, at dette netop kunne lede til en kædereaktion i nedadgående retning med hensyn til de øvrige medlemslandes forsvarsindsats. USA øvede derfor et konstant og til tider hårdt pres på den danske regering for at øget det danske forsvarsbudget.

AFKLASSIFICERING...

Forsvarsledelsens bemærkninger til SACEUR's rapporter indgår i afleveringen fra Forsvarskommandoen og findes i pakken Yderst hemmelige skrivelser 1956-1969 i Forsvarsstabens arkiv (arkiv nr. 0101-001).

Udover bemærkningerne ligger der i pakken bl.a. også det danske forsvars referater af møderne i NATO's militærkomité 1958-1959 og »Orienteringer til udlandet« 1958-1967, som er forsvarrets meddelelsesblad til de danske militærrepræsentationer i udlandet. Dokumenterne har indtil for nyligt været klassificeret som Yderst Hemmelige (YHM), den højeste militære klassifikation. Dette betød, at kun et begrænset antal medarbejdere i Forsvarsministeriet og forsvaret måtte se dokumenterne.

Kigger vi på bemærkningerne til 1959-rapporten (se illustration), er der i øverste højre hjørne to røde streger og ordene »YDERST HEMMELIGT«. Vi kan se, at der er lavet 20 eksemplarer: eksemplar nr. 1-6 er sendt til en række myndigheder, eksemplar nr. 7 er gået til C-arkivet, nr. 8-17 til »O« (Operationsstaben?), mens nr. 18-20 blev hos Forsvarsstaben. Kopi nr. 18 er hovedeksemplaret, og herpå har man noteret, hvornår man har destrueret de andre eksemplarer – for eksempel er eksemplar nr. 7 brændt den 4. december 1964. I forbindelse med afklassificering har Forsvarskommandoen stemplet dokumentet »AFKLASSIFICERET« – og det ikke kun på forsiden, men på alle dokumentets syv sider. Med afklassificeringen er dokumentet nu almindeligt tilgængeligt efter arkivlovens regler.

Siden 1997 har et afklassificeringsarbejde været i gang på Udenrigs- og Forsvarsministeriernes område, således at dokumenter, der hidtil har været klassificeret, kan blive afklassificeret, afleveret til Rigsarkivet og dermed blive alment tilgængelige efter arkivlovgivningens regler. Forsvarsministeriet er i gang med at afklassificere ministeriets arkiv fra perioden cirka 1950-1987. På Forsvarskommandoens (FKO) område har et lignende arbejde været iværksat siden 2003. Afklassificeringen på FKO's område er blevet fremmet af omlægninger og flytninger i forbindelse med det seneste forsvarsforlig, hvor man har ønsket at aflevere så mange arkivalier som muligt, således at man ikke behøvede at flytte med dem.

Det har betydet, at der er blevet afklassificeret og afleveret hen ved 180 hylde-meter arkivalier fra perioden 1946-1998. Det drejer sig især om klassificerede kopibøger (kopier af udgående skrivelser) fra blandt andet Forsvarsstaben og Forsvarskommandoen 1946-1998, de tre værnstabe 1946-1975 og hærens to landsdelskommandoer 1949-1979.

... OG AFLEVERING

De afklassificerede arkivalier er blevet afleveret i forbindelse med den særlige aktivitetsplan for indsamling af forsvarrets arkivalier.

I alt har Rigsarkivet modtaget 1,3 hyldekilometer arkivalier, der dækker perioden 1856-2006, men der er hovedsageligt tale om dokumenter fra årene 1950-1995. Indsamlingen har været koncentreret om arkivalier fra de centrale dele af forsvaret: den øverste ledelse, de operative kommandoer, de tre materielkommandoer og enheder med specielle opgaver for eksempel officersskolerne. De afleverede arkivalier indgår

nu som del af Rigsarkivets righoldige samling af arkiver fra forsvarets myndigheder og institutioner, som strækker sig helt tilbage til første halvdel af 1600-tallet.

Den største aflevering er kommet fra FKO, som blandt andet afleverede deres kopibøger 1975-1998, der fylder 200 hyldemeter eller 2200 arkivæsker. Desuden afleverede FKO en række nedlagte myndigheders hidtil klassificerede arkiver. Fra Hærens Operative Kommando (HOK) har Rigsarkivet fået arkiverne fra de to gamle landsdelskommandoer, der fungerede frem til HOK's oprettelse i 1991. Også uddannelsessiden er belyst ved afleveringerne fra Forsvarsakademiet med Forsvarets Forskningstjeneste og de tre officersskoler. Her vil man kunne finde arkivalier om opgaver, eksamen og karaktergivning.

Der er også modtaget arkivalier om det danske forsvars internationale operationer i begyndelsen af 1990'erne, nemlig FN-Afdelingen, UNIKOM (Irak-Kuwait) og UNPROFOR (Jugoslavien). Og endelig skal nævnes de 365 pakker skibsjournaler fra søværnets skibe og fartøjer 1977-1993, der knytter sig til den lange række af skibsjournaler 1650ff, som Rigsarkivet havde i forvejen. Forsvarets Efterretningstjeneste har afleveret arkivalier frem til 1967, mens Forsvarsministeriet i 2008/09 vil aflevere frem til cirka 1987.

For langt hovedparten af forsvarets afleveringer gælder det, at der er tale om de traditionelle militære arkiver, som rummer postlister over ind- og udgående breve, journalkort, kopibøger og befalinger. Egentlige journalsagsarkiver er ikke blevet afleveret i særligt stort omfang, enten fordi de er blevet kasseret i henhold til forsvarets da gældende arkivbestemmelser, eller fordi sagsarkivet stadig er klassificeret.

Arkivalierne kan anvendes til belysning af dansk sikkerhedspolitik under den kolde krig, af det danske forsvars udvikling i efterkrigstiden eller af forsvarets internationale engagement. Mulighederne er mange.

Præsident Salvador Allende og general Augusto Pinochet under en ceremoni 23. august 1973, hvor Pinochet blev udnævnt til hærchef. Det var 18 dage inden kuppet. (Polfoto).

De fremmede i Danmark

AF ASGER SVANE-KNUDSEN

11 september 1973 tog den højreorienterede general Augusto Pinochet magten i Chile ved et voldsomt og blodigt militærkup, hvor historiens første folkevalgte marxistiske statsleder, præsident Salvador Allende, blev afsat ved et angreb på præsidentpaladset La Moneda. Efter 3 timers kamp indtog kupmagerne det brændende præsidentpalads og bar derefter liget af Allende ud af paladset.

På selve kupdagen var den 3-årige pige Paula og hendes lidt ældre søster Maria hjemme sammen med deres mor i et lille hus i Punta Arenas – Chiles og verdens sydligste by. Faderen, som var officer i flåden, var på arbejde som helikopterpilot. Skønt han var officer, havde han givet udtryk for stor sympati for Allende, og derfor havde hele familien grund til at frygte forfølgelse efter kuppet.

Da moderen hørte om kuppet i radioen, bad hun de to små piger om hjælp til at rive nogle bøger i stykker – »Hvis de finder de her, så er vi færdige« sagde moderen, og proppede papirstumperne i lokummet, hvorefter hun satte ild til dem. De brændte fint, men varmen fik det kolde porcelæn til at revne.

Senere samme dag kom 3 kampklædte soldater, som ikke kendte Paulas mor, op til huset og inviterede moderen over for at fejre kuppet. Hun takkede nej, men var lettet over, at der ikke skete mere den dag. Da faderen kom hjem et par dage senere, fik han en skriftlig fyreseddel underskrevet af selveste general Pinochet. Den 3-årige pige var Paula Larrain, som idag er en landskendt journalist fra TV.

EFTER KUPPET

Pinochets militærdiktatur indførte undtagelsestilstand, og tusinder af chilenerne blev henrettet, tortureret, fængslet eller tvunget i eksil. Det var især politisk aktive fra

venstrefløjten og støtter til Allendes regering, som blev forfulgt. Mange chilenerne søgte tilflugt på ambassaderne, især ambassader fra de store lande og fra lande, hvor man taler spansk.

Hundretusinder blev sendt på flugt i Chile, og fra FN's Flygtningehøjkommissariat og andre internationale organisationers side blev der igangsat hjælp til flygtningene, der også indbefattede en fordeling af flytninge til andre lande.

Den danske regering havde indtil kuppet betragtet Allendes Chile som et sikkert land, selv om der allerede i juni 1973 havde der været et forsøg på kup, for i august 1973 var Udenrigsministeriet næsten klar med planerne for en aftale med Allendes regering om et besøg af udenrigsminister K.B. Andersen i Chile i marts 1974.

Den danske regering reagerede på kuppet med afstandtagen og dyb beklagelse, og K.B. Andersen udtalte allerede få dage efter kuppet, at Danmark kunne tage imod politiske flygtninge fra Chile, men selvfølgelig efter den sædvanlige procedure for opnåelse af asyl. Der blev hårdt brug for denne imødekommenhed, for i perioden 1973-1975 kom omkring 800 flygtninge fra Chile til Danmark.

I Chile fik Paulas far hurtigt job igen som civil pilot, indtil han en dag blev arresteret, men løsladt igen efter ca. en uge. Han var heldig – »*Næste gang kan vi ikke beskytte dig*«, lød beskeden fra hans tidligere flådekammerater – flugt var eneste redning for Paulas familie.

Paulas far fik gennem en bekendt kontakt med den danske ambassade i Santiago, kørte dertil og fortalte sin historie til den danske chargé d'affaires Ole Philipson. Han gennemførte et forhør af Paulas far helt efter de danske regler for ansøgning om asyl, og en formel ansøgning om asyl blev sendt afsted til København.

Et par uger efter blev familiens ansøgning godkendt, fordi Paulas far var tidligere officer, der allerede havde været fængslet og kun var blevet løsladt ved en tilfældighed. Der blev skaffet diplomatisk beskyttelse til familien og billet til et fly til Danmark, og den 2. juli 1974 afrejste familien Larrain sammen med en større gruppe chilenske flygtninge til Danmark.

Andre chilenerne opsøgte på tilsvarende vis den danske ambassade i Santiago, og i juli 1974 fik den dagligt henvendelse fra 4-8 chilenerne, der ønskede asyl i Danmark.

FLYGTNING I DANMARK

I Danmark blev Dansk Flygtningehjælp sat til stå for modtagelsen af de chilenske flygtninge. Det var første gang man skulle modtage en større gruppe flygtninge, der var politisk aktive på venstre-fløjen, og ikke flygtede fra kommunismen.

Når Chile-flygtningene ankom, blev de indkvarteret på hotel eller i gennemgangslejlighed, i begyndelsen kun i København, men senere også i Århus. Den midlertidige indkvartering blev dog så hurtigt som muligt erstattet af permanent anbringelse i lejligheder. Umiddelbart efter ankomsten fik chilenerne 4-6 måneders danskundervisning på flygtningehjælpens sprogskoler, og nogle flygtninge blev også tilbudt ophold på højskoler af ca. 3 måneders varighed.

På grund af arbejdsløsheden i Danmark i midten af 1970'erne var det svært at få de

chilenske flygtninge i arbejde, men det lykkedes dog i en del tilfælde, og i slutningen af 1975 var ca. 100 chilenerne i arbejde. For at forbedre chilenernes muligheder på arbejdsmarkedet iværksatte flygtningehjælpen forskellige tilbud om ekstra danskundervisning og indføring i forskellige sider af det danske samfund.

Integrationen af chilenerne voldte ikke større problemer, men det var dog ikke alle chilenerne, der var særligt motiverede, for det var en udbredt opfattelse, at opholdet i Danmark kun var midlertidigt, indtil diktaturet faldt. Dengang kunne ingen vide, at general Pinochets diktatur ville undertrykke Chile i mere end 16 år.

Paula Larrains forældre regnede også med, at opholdet i Danmark var midlertidigt. Da hun i 2003 udgav sin bog om sit liv som chilener i Danmark blev titlen: I morgen skal vi hjem – det var hvad Paulas forældre sagde mange gange til deres to døtre i den første tid i Danmark, og »hjem« det var Chile.

INTEGRATION

Lige efter ankomsten til Danmark blev familien Larrain af Dansk Flygtningehjælp anbragt på Hotel Corona i København, men efter et par måneder fik de en permanent lejlighed i Brøndby Strand.

Tiden for forældrene gik i begyndelsen med at lære dansk, mens Paula og hendes søster meget hurtigt lærte dansk i børnehaven. Paulas far havde certifikat til at flyve helikopter, men ved en fejl fik han at vide, at han skulle tage nyt certifikat for at kunne flyve i Danmark. Det lykkedes, og så kom der straks tilbud om job i Ringsted, hvor han skulle sprøjte marker med helikopter. Paulas mor fik arbejde i lufthavnen, og det betød, at familien kunne købe hus i Vallensbæk, men da Paulas far senere fik job som helikopterpilot i Nordsøen, måtte familien flytte til Esbjerg.

Årene gik, og det chilenske diktatur bestod, så familien søgte og fik dansk statsborgerskab, men kærligheden til Danmark var behersket for Paulas forældre.

Chilenerne i Danmark holdt meget sammen, udvekslede minder og meninger, dyrkede chilensk kultur, krydsede politiske klinger og støttede hinanden, især når der var nye rædselsberetninger om forholdene i Chile.

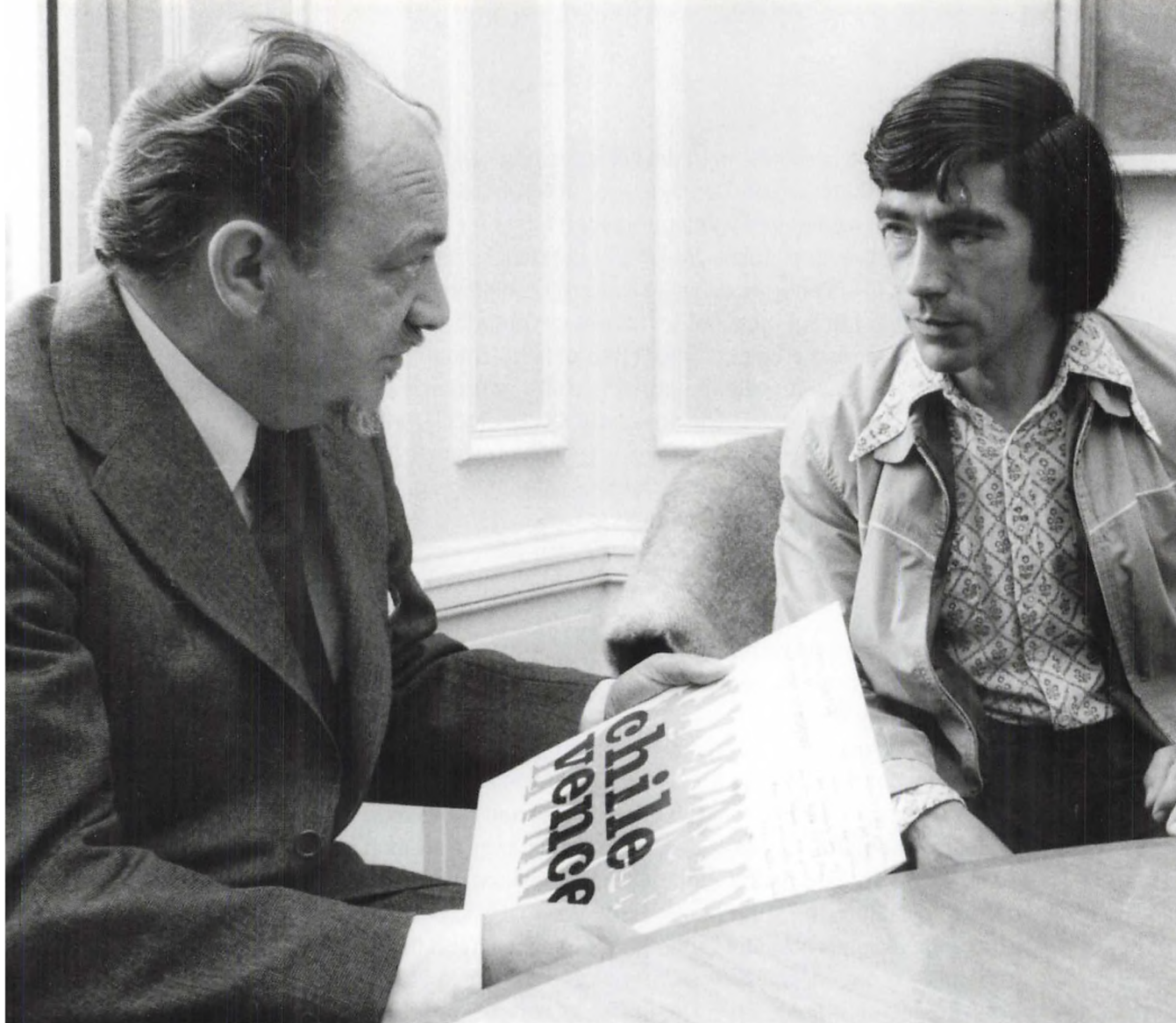
I Danmark blev chilenerne mødt med megen medfølelse og solidaritet, især fra den politiske venstrefløj. Der var mange støttearrangementer og kulturfestivaler, og fra Dansk Flygtningehjælps side var der stor ros til chilenerne, fordi de var meget aktive i bestræbelserne for at blive optaget i samfundet, og de var samarbejdsvillige og forstående.

For chilenerne selv var situationen ikke altid så positiv, og mange syntes danskerne var svære at komme ind på livet af. Man skulle inviteres formelt, og så fik man nogen tid efter en geninvitation. Hos de chilenske venner kunne man bare komme forbi.

Paulas forældres nære venner var andre chilenske flygtninge, bortset fra en enkelt dansk landmandsfamilie, som blev Paulas anden familie. Den repræsenterede for Paula de oprindelige danskere, som gode, kærlige, åbne og hjælpsomme mennesker, og ikke de kolde, selvtilstrækkelige, kritiserende og nedladende danskere, som især Paulas forældre ofte mødte i dagligdagen.

Paulas far faldt aldrig rigtig til i Danmark, og efter skilsmisse fra Paulas mor valgte

han efter 15 år i Danmark at vende hjem til Chile. Til Paula forklarede han »Jeg savner at kunne gå ind til naboen og brokke mig på mit eget sprog. Ikke at skulle tabe enhver diskussion, fordi jeg altid kommer til kort med sproget.«

Paulas mor blev gift igen og flyttede til Nuuk, hvor hun kom til at føle mere fællesskab med grønlænderne, end hun havde gjort med sine naboer i Danmark. Paulas søster flyttede allerede som teenager til London, hvor hun faldt bedre til i storbyens internationale atmosfære.

Paula Larrain er blevet i Danmark, hvor hun er vokset op, har taget en uddannelse, fået barn og gjort karriere – udadtil en vaskeægte succes kvinde, som er blevet en landskendt mediepersonlighed.

Hun var kun 4 år, da hun kom til Danmark, og hun har derfor haft de bedste betingelser for at blive fuldt integreret, men hendes chilenske oprindelse og opdragelse har skabt så meget splittelse i hendes sind, at hun valgte at skrive en bog om det,

Chilenske flygtninge overrækker i 1977 statsminister Anker Jørgensen en LP-plade med autentiske optagelser fra kuppet i 1973. De chilenske flygtninge var meget aktive for at blive optaget i det danske samfund, og de fik megen støtte fra især den politiske venstrefløj. Mange chilenerne følte sig dog ikke altid velkomne i Danmark og ønskede at vende hjem til Chile, så snart forholdene var til det. (Scanpix/Mogens Ladegaard)

hvor hun bl.a. konkluderer: *»Så vist havde Danmark givet os asyl, men følelsen af at være velkommen udeblev. Uanset om det er rigtigt eller forkert, så var følelsen virkelig nok – af at føle sig udenfor, af altid at være fremmed, altid den mærkelige, den det var synd for eller den, der muligvis kunne finde på at stjæle.«*

Familien Larrain håndterede forholdet til deres nye land Danmark på 4 vidt forskellige måder. Hver for sig tog de konsekvensen af deres forhold til danskerne og valgte den fremtid, som passede dem bedst.

UDLÆNDINGEPOLITIK

I den danske befolkning er indvandringen siden 1960'erne i stigende omfang blevet problematiseret og politiseret. Udlændinge er blevet en meget tydelig del af det danske samfund, og mødet mellem de nye danskeres kultur og traditioner og vor tids danske

kultur og traditioner bliver af befolkningen mødt med mange følelser rækkende fra begejstring over skepsis til had.

I dag har alle politiske partier udlændingepolitik som en af deres allervigtigste mærkesager. Da partiet Ny Alliance blev stiftet i maj 2007, inden partiet havde et partiprogram, opstillede det 4 politiske hovedpunkter, herunder et om integration, flygtninge og udlændinge, og for regeringen Fogh Rasmussen er en stram udlændingepolitik altafgørende for, at den kan bevare sit parlamentariske flertal.

Politiske budskaber skal være forsimplinger og generaliseringer af vor komplicerede verden, for at de har gennemslagskraft, og derfor bliver udlændingepolitik ofte til generaliseringer af forholdet mellem grupper, mellem danskere og nydanskere, mellem religioner, mellem mørke og lyse, mellem politiske modstandere og mellem de, der har dansk som modersmål, og de der taler med accent. Basalt set er vi dog alle vidt forskellige enkeltindivider.

Fremtidens forståelse af vor tid vil kræve kendskab til baggrundene for de meget forskellige holdninger i det danske samfund til fremmede i Danmark, lige som det vil kræve kendskab til de utallige baggrunde, udlændinge har haft for at indvandre til Danmark. En central del af dette kendskab vil kunne hentes i arkiverne.

ARKIVALIER FRA UDLÆNDINGEADMINISTRATIONEN

Familien Larrains oprindelige ansøgning om asyl, som via ambassaden i Santiago blev sendt til Rigspolitiets tilsyn med udlændinge (forgænger til Udlændingeservice), blev det første dokument i familiens udlændingesag. Denne sag indeholder alle oplysninger, der var tilsynets grundlag for bevilling af asyl og senere fortsat opholdstilladelse, lige indtil familien senere fik dansk indfødsret.

Denne udlændingesag er dog ikke benyttet her, idet sagen ifølge arkivloven først er tilgængelig for alle, når den er 75 år gammel. Denne beretning bygger derfor på Paula Larrains bog, anden litteratur samt dokumenter fra Justitsministeriet og Udenrigsministeriet, herunder ambassaden i Santiago. Sager fra disse ministerier er normalt tilgængelige efter arkivloven, når de er 20 år gamle.

Rigspolitiets udlændingesager er blevet skabt i perioden fra 1926 til 1989. Den første sag fik løbenr. 1, og da løbenummerserien stoppede i 1989, var man nået til sag nr. 967.443. Rækken af udlændingesager er dermed en af de mest omfangsrige sagsrækker i den danske centraladministration.

Til udlændingesagerne hører også særdeles omfangsrige navne-, fødsels- og journalregistre, som gør det muligt at finde de konkrete sager. Udlændingesagerne fra perioden 1926-1989 dækker skønsmæssigt over 1.000.000 fremmede, som har krævet sagsbehandling, lige fra rutineprægede sager som for eksempel ansøgninger om turistvisum, til komplicerede sager om for eksempel flygtninge, der ender med at blive danske statsborgere.

Andre myndigheder har gennem tiden også været en del af administrationen af udlændinge. Den politiske del af udlændingeadministrationen er bedst dokumenteret i Folketingets arkiv og i Justits-, Udenrigs- og Indenrigsministerierne, mens både politiet, statsamterne, kommunerne og fra 1983 Flygtningenævnet har indgået i ad-

ministrationen af udlændinge. De to private organisationer Dansk Flygtningehjælp og Dansk Røde Kors har også haft stor betydning for administrationen af udlændinge, og begge organisationers arkiver findes i Rigsarkivet.

De enkelte udlændingesager er af meget forskelligt omfang. Mange sager består blot af enkelte ark, mens de mest omfangsrige kan bestå af tusindvis af sider fra myndighedernes sagsbehandling.

Centralt i de fleste sager er enten udfyldte ansøgningsformularer eller forhørsrapporter, der i forskellige detaljeringsgrader beretter om fremmede, deres liv, deres færden, deres mål i Danmark, deres relationer til andre, deres holdninger og i mange tilfælde deres skæbne. De mest omfangsrige sager indeholder materiale til hele romaner om mennesker på flugt fra verdens brændpunkter gennem 63 år.

Ca. halvdelen af Rigspolitiets udlændingesager samt alle søgeregistre er blevet indsamlet inden for de sidste 10 år. Dette er de centrale arkivalier om fremmede i Danmark.

LITTERATUR

Paula Larrain: I morgen skal vi hjem. Mit liv som chilener i Danmark, Lindhardt og Ringhof, 2003.

Carsten Fenger-Grøn og Malene Grøndahl: Flygtningenes danmarkshistorie 1954-2004, Aarhus Universitetsforlag 2004.

Else Hansen med flere: Ny viden – gamle Idéer. Elektroniske registres indførelse i centraladministrationen, Odense Universitetsforlag 2006.

Asbjørn B. Christensen 2004: <http://www.chilehistorie.dk>.

Qullissat efter bølgens hærgen i november 2000. (Foto: Copyright Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelser (GEUS))

Bølgen tog det sidste

AF LARS MARTIN PETERSEN

I november 2000 skyllede en næsten 30 meter høj bølge det meste af den grønlandske by Qullissat i havet. Ingen mennesker kom dog til skade, idet byen havde været en øde spøgelsesby siden begyndelsen af 1970'erne.

I 1972 havde de sidste familier pakket deres ejendele sammen og var flyttet fra den lille by på øen Disko ved Grønlands vestkyst. Flytningen skyldtes, at produktionen i den lokale kulmine var blevet indstillet. Brydningen af kul havde fundet sted siden 1924. Kulminen var den gang blevet anlagt i et ubeboet område, men efterhånden voksede der en hel by med boliger, skole, forretning og kommunekontor frem omkring minen. Byen fik navnet Qullissat (frit oversat »Brændsel«).

HVORFOR LUKNING?

Forud for lukningen af minen var der gennem flere år foregået diskussioner både i Grønland og Danmark om minen skulle lukkes eller ej. Minen producerede udelukkende til det grønlandske hjemmemarked, og et af diskussionspunkterne var, om kul fortsat ville blive brugt som brændsel i Grønland. Forbruget af kul var nemlig siden begyndelsen af 1960'erne i løbet af kort tid faldet med 30%. Årsagen var at befolkningen i stedet for kul hellere ville fyre med olie eller petroleum, som var mindre besværligt.

Et andet spørgsmål var, om kulproduktionen i Qullissat kunne gøres mere effektiv og dermed komme til at hvile i sig selv. Brydningen af kul havde aldrig givet overskud, og i begyndelsen af 1960'erne var der et årligt underskud på omkring 1 million kroner ved kulproduktionen. Hertil kom så de offentlige udgifter til drift af byen Qullissat for eksempel skole og sygehus, og endelig blev der af Kongelige Grønlandske Handel ydet et tilskud til at holde udsalgsprisen på kul nede.

Grønlandsministeren havde i 1957 nedsat et udvalg, Kulbrudsudvalget, til at se nærmere på mulighederne for kulbrydning i Grønland, herunder særligt brydning af kul i Qullissat. Udvalget afgav betænkning i 1962, hvor man anbefalede, at produktionen blev fortsat trods underskuddet. Underskud var reglen for alle virksomheder i Grønland. Den statslige revision var dog ikke enig med udvalget, men mente, at underskuddet var alt for stort. Derfor så udvalget på sagen én gang til.

Det endte med, at udvalget i november 1965 skrev til grønlandsministeren, at udvalget ikke følte sig i stand til at løfte opgaven med en grundig analyse af alle økonomiske aspekter. Dog mente udvalgets flertal *»at der ikke foreligger tilstrækkelig støtte for den opfattelse, at det skulle være muligt at tilvejebringe en rimelig balance i kulbruddets økonomi og må derfor tilråde, at kulbrydningsvirksomheden i Qutdligssat afvikles snarest muligt.«*

Udvalget havde altså skiftet standpunkt: Nu burde kulminen lukkes. Udvalget foreslog dog, at sagen blev drøftet i Grønlandsrådet, som var sammensat af danske og grønlandske politikere, og var ministeriets højeste rådgivende organ. Det skete.

De dokumenter som rådet behandlede på sine møder, herunder dokumenter vedrørende kulminen i Qullissat, er netop afleveret til Statens Arkiver. På baggrund af dokumenterne er det muligt at fortælle historien om kulminens lukning på beslutningstageniveau.

GRØNLANDSRÅDETS INDSTILLING OM LUKNING

I sommeren 1966 blev det i en redegørelse til Grønlandsrådet fremhævet, at hvis kulminen blev lukket, var det ensbetydende med, at hele byen skulle lukkes, idet der ikke var andre beskæftigelsesmuligheder for byens indbyggere. Det ville blive en stor opgave med at finde arbejde til ca. 400 personer og derudover sørge for flytning og genhusning af dem og deres familier, i alt mere end 1.200 mennesker. Det blev dog ikke anset for noget problem at skaffe arbejde, idet mange grønlandske byer i disse år manglede arbejdskraft. Dog mente man, at det ville kræve en *»aktiv socialpolitisk indsats for, at tilpasningen til de nye forhold kan forløbe nogenlunde gnidningsløst.«*

Særligt kunne det blive vanskeligt at skaffe boliger, idet der på dette tidspunkt skete en omfattende fraflytning fra de små grønlandske bygder til byerne. Boliger til folk fra byderne måtte have 1. prioritet. Derfor blev det anbefalet at vente nogle år med lukning og flytning af Qullissat, så boligpresset på byerne ikke blev for stort.

Med tanke på situationen under 2. Verdenskrig, hvor forbindelsen mellem Grønland og Danmark var afskåret, havde det i diskussionerne om Qullissat været fremført, at en fortsat kulbrydning kunne sikre Grønlands energiforsyning i tilfælde af, at forbindelsen til omverdenen blev afbrudt. Argumentet blev dog afvist, idet man mente, at Grønlands forbindelse til USA og Europa kun ville blive afbrudt helt i tilfælde af en verdensomspændende atomkrig.

Kommunalbestyrelsen i Qullissat havde udtalt sig mod en lukning af kulminen, og mente, at dens eksistens kunne reddes gennem effektiviseringer. Dette ville ganske vist indebære afskedigelser, og eftersom der ikke var andet arbejde i byen end

minen, foreslog kommunalbestyrelsen, at 1/3 af Qullissats indbyggere blev flyttet til andre byer.

I den forbindelse havde en arbejdsgruppe om de sociale forhold i Grønland imidlertid fremhævet, at en flytning af befolkningen fra Qullissat ikke var uden risiko. Gruppen skrev i september 1966 til Grønlandsrådet, at *»de sociale problemer, der opstår som følge af det grønlandske samfunds meget hurtige forandring, spidser sig særlig til for så vidt angår tilflyttere.«*

I sommeren 1968 indstillede Grønlandsrådet til Grønlandsministeren, at kulminen blev lukket, og at man samtidig skaffede penge til opførelse af 200 nye boliger til Qullissats indbyggere i andre grønlandske byer. Senere på året blev der afsat 43 millioner kroner til opførelse af nye boliger i 1971/1972.

Lukningen af kulminebyen og spredningen af dens befolkning markerede samtidig slutstenen for den største industrielle virksomhed i Grønland. Qullissat var det eneste sted i Grønland, hvor der havde udviklet sig en egentlig industri- og arbejderkultur med tilhørende bevidsthed og faglig organisering. I andre byer var fiskefabrikken eller skibsværftet et supplement til frierhvervene fangst og fiskeri; i Qullissat var der kun mulighed for sæsonfangst af fugle.

Beboerne følte sig derfor anderledes og fremmede, der hvor de fik anvist ny bolig. Denne fremmedgørelse var en anden end det kulturchock, som ramte dem, der blev flyttet ind til byerne fra de små bygder. I modsætning til mange af disse fandt qullissætterne sig gennemgående til rette i de nye omgivelser, men ikke uden bitterhed over tabet. De søgte at opretholde den særlige qullissat-bevidsthed i hjemstavnsforeninger, som eksisterer endnu den dag i dag, og har hver især givet udtryk for stolthed over deres baggrund.

I lighed med flytningen af befolkningen i Thule 1953 og affolkningen af de små bygder har flytningen fra Qullissat været meget omtalt i den grønlandske debat. Konkret har det blandt andet været debatteret, om beboerne fik tilstrækkelig kompensation for deres huse, og om der blev gjort nok for at sikre qullissaterne gode forhold i deres nye hjembyer.

I den bredere debat har flytningen nu og da antaget en nærmest mytologisk karakter. Således i en bog fra 1977 om nedlæggelsen af Qullissat med denne konklusion: *»Nedlæggelsen af kulbruddet var måske nok uafvendelig, men har i høj grad været med til at øge bevidstheden og hæve tærsklen for, hvad man vil finde sig i i Grønland. – Og det ikke blot for Qutdligssætterne; det er blevet en national sag og et symbol på undertrykkelse.«*

Med kæmpebølgen i år 2000 blev det naturen, som fik det sidste ord i historien om kulminebyen Qullissat.

I 1956 blev der stadig udvundet kul i Qullissat. På billedet ses kulminearbejdere i kantinen. (Foto: Jette Bang samlingen, Arktisk Institut)

GRØNLANDSMINISTERIET

Grønlandske forhold blev indtil 1987 behandlet i et selvstændigt ministerium, Grønlandsministeriet. Efter nedlæggelsen af Grønlandsministeriet har Grønland i lighed med Færøerne været en del af Statsministeriets ressort.

GRØNLANDSRÅDET

Grønlandsrådet blev oprettet i 1964, og dets medlemmer var danske og grønlandske politikere. Rådet havde til opgave at rådgive grønlandsministeren om planlægning og koordinering af det offentliges virksomhed i Grønland. I forbindelse med indførelsen af hjemmestyret i Grønland 1979 blev Grønlandsrådet nedlagt.

I år 2005 blev en samling af Grønlandsrådets dokumenter afleveret til Statens Arkiver fra Statsministeriet.

Rådet havde sekretariat i Grønlandsministeriet, hvorfor der også i Grønlandsministeriets arkiv kan findes arkivalier vedrørende Grønlandsrådet.

Hvem var

Krølle-Bent, Citronen og Kajs Dreng?

AF PERNILLE ULLA KNUDSEN

I afleveringssager modtager Statens Arkiver ofte rene *kulturperler*. En sådan dukkede op, da Vestre Fængsel i den veloverståede afleveringsrunde skulle aflevere arkivalier fra forrige århundrede. *Et Øgenavnstregister!* Et officielt dokument udarbejdet af det daværende statslige politi til at danne overblik over indsattes øgenavne, underskrevet af selve Chefen for Statspolitiet og stemplet »fortroligt«.

Det indeholder foruden øgenavnene, de indsattes fangenummer, både hos Statspolitiet såvel som i Vestre Fængsel samt deres fødenavn. Det er en nydeligt indbundet bog på over hundrede sider, der er dateret den 7. marts 1923, og derfor tilgængelig efter arkivlovens regler. Forfatteren til denne artikel, lader nu de tidligere indsatte bevare deres *dæknavn* lidt endnu og udleverer derfor ikke *Luder-Bent* eller *Luder-Karls* rigtige navne eller fangenummer.

Side op og ned kan man følge tidens sprogbrug, den til tider kærlige, men nu mest af alt rå tone, der har været inden for et fængsel. Først morer man sig, »*det kan de da ikke have kaldt hinanden i 1923*«, men meget hurtigt bliver man også klar over, at man sidder med menneskeskæbner mellem sine hænder, og at der bag hvert et lattervækkende eller gysende navn er en personlig historie. Så lad os se lidt på disse navne, der på en gang siger så meget, og som på den anden side kun giver os lyst til at vide mere om alle disse mennesker.

Øgenavnene kan fordeles i forskellige grupper, der oftest siger noget om personen. Der er rigtig mange øgenavne, der angiver fysiske kendetegn ved personen kombineret med deres døbenavn: *Stivben*, *Skallepande*, *Klumpfod*, *Tynde*, *Tykke*, *Fede*, *Lille*, *Store*, *Runde*, *Krølle*, *Griseøre*, *Bliktuden* og hvad kan der for eksempel menes med *Agnes Svingben*, *Elga Hugtand* eller *Den lille Krop*?

Dyrenavne af alle slags har også været yndede som kaldenavne som f.eks. *Slange-Bent*, *Fluebenet* eller *Ko-Simon*.

Folks »professioner« forbundet med personnavn er også yndet: *Alfred-Luderkarl*, *Den store Flyttemand* (!), *Axel Krybskytte*, *Finn Ildløs*, *Frederik-Bondefanger*, *Det store Brækjern*. Der var mange, der hed noget, der handlede om *store lommer*, og så er der alle de fyrstelige titler: *Kongen*, *Kejseren*, *Prinsen*, *Paven*, *Generalen*, *Professoren* og så videre.

Tillægsord foran navne er også meget brugt, og de er ikke alle lige charmerende for personen: *Luske Anton*, *Peter Løgn*, *Anders Sludder*, *Ballade-Christian*, *Beskidte Erna*, *Gamle Hans*, *Gale Holger* og ligefrem flatterende kan det ikke være at gå under navnet *Kludedukken*, *Brædestablen*, *Henrik-Bindegal*, *Nosse krop*, *Spæk-Einer* eller *Suppevisken*. Så må det trods alt have været bedre med *Bonderosen*, *Glade-Frida*, *Hopla-Kurt*, *Danse-Christian*, *Den glade Enke*, *Sukker-Trine* eller også var det ikke!

Farver går også igen, man kunne være blå, rød, hvid, sort eller grøn, f.eks. var der *Den røde Neger* (!) Hvorfra folk stammede, kunne også indgå i et øgenavn, f.eks. *Fynbo*, *Sjællænder*, *Skåning*, såvel som folks misbrug blev stillet til skue, og der blev ikke lagt fingerne i mellem: *Brændevins-Jens*, *Karen-Druk* og *Sprut-Emil*. Der var mange, der havde *Brændevin*, *Snaps* eller *Druk* indbygget i deres øgenavn. Det giver os indsigt i, at det måske netop var her, at nogle af årsagerne til kriminaliteten overhovedet opstod. På den vis har vores kriminalitetsmønster ikke forandret sig meget.

For kvindernes vedkommende er der rigtig mange *Dukker*, og mange sex-relaterede øgenavne går igen og igen. De mest anvendte: *Bolle-*, *Kysse-* og *Sutte-* sammen med personnavn, for eksempel *Bolle-Louise* og *Sutte-Karl* – for det er nemlig både mande- og kvindenavne. Når nogen er nogens *dreng* – og det kan variere med betydelig opfindsomhed: *Blomsterdrengen*, *Bøjledrengen*, *Pomadetrengen*, *Poppedrengen*, *Puddelhunden*, *Samba-drengen* eller *Oles dreng* så er der vist heller ikke tvivl om, at vi her får indsigt i, hvad der også kunne foregå i et fængsel, såvel som *Peter-Drengerøv* næppe har været specielt barnlig.

Det første, man spørger sig selv om, er, hvorfor i alverden Statspolitiet har anvendt kræfter på at udarbejde en sådan fortegnelse, der endda er stemplet »fortroligt«. Det minder mest af alt om et kuriøst påfund, men tag endelig ikke fejl af betydningen af et sådan register. Det er ikke tilfældigt, at øgenavnet »*udbryder*« kombineret med et personnavn fremkommer så mange gange i listerne. Når de indsatte har talt sammen, har de ofte anvendt koder og netop dæknavne om hinanden, så når fængselsbetjentene har overværet samtaler på gårdture eller på værkstedet, har de skullet tyde koderne.

Når man fik opsnapet, at *Citronen*, *Aben* og *Blå-Jens* ville forsøge at komme over muren i nat, så var det faktisk ret praktisk, at man kunne finde ud af hvilke celler, der skulle holdes mest øje med i det kommende døgn. Eller hvis man hørte, at indsatte havde kendskab til løsladte fangers næste bræk, var det også praktisk at vide, hvem *Krøltoppen*, *Hopla-Kurt* og *Ballade-Frede* var.

Hele Vestre Fængsel set fra luften. Fængslets korsform er tydelig. Fængslet blev udvidet i 1918. Ringmuren om fængslet ses også klart på billedet. Vestre Fængsel er et såkaldt »lukket fængsel«. (Foto: Kriminalforsorgen, fotograf Steen Paulsen Tlf. 40 53 41 42)

Etageinddeling i en af fløjene i nutiden. Her anvender man fortsat det oprindelige system. Bemærk de tykke mure ind til de enkelte fængselsceller. Helt op i 1970'erne måtte fangerne stille sig med ansigtet mod døren, hvis der var flere fanger ude af cellerne på en gang. Flere steder er der i dag dog lavet adskillelse mellem etagerne, bl.a. i kvindefløj, hvor de nederste to etager anvendes til særlig stærke afsøgnere. (Foto: Kriminalforsorgen)

Øgenavsregistret tillader os et kikk ind i fængselshverdagen på godt og ondt, der ellers ville være svært at finde i så mange andre arkivalier fra fængslerne fra denne tidsperiode. En kulturhistorisk perle, ja, men også et tidsbillede af livsbetingelserne for indsatte, ikke mindst om forholdet mellem mandlige og kvindelige fanger.

Selve institutionen Vestre Fængsel hører blandt landets ældste fængsler bygget i 1895. Det er landets største fængsel og anvendes primært som varetægtsfængsel for over 400 indsatte. Fængslets alder præger bygningerne og livet i fængslet i dag. Det er opbygget efter det panoptiske fængselsprincip, hvor fangerne skulle være under konstant overvågning og ikke måtte kommunikere med hinanden. At dette ikke har kunnet gennemføres viser øgenavsregistret med al tydelighed.

Vestre Fængsels arkivalier går helt tilbage til begyndelsen, og fængslet har med denne aflevering afleveret frem til 1984. Det vil sige, at en vigtig del af fængslets historie, nemlig tiden under og efter 2. verdenskrig, nu er suppleret. I denne forbindelse skal »Tilgangslisterne« nævnes, der er bevaret for perioden 1940-49. Her kan man fra dag til dag følge, hvilke personer, der er blevet indsat i Vestre Fængsel, samt hvad de var anklaget for. Det giver helt nye muligheder for dem der interesserer sig for Retsopgøret efter 2. Verdenskrig. Tilgangslisterne kan nemlig anvendes til at fremfinde retsopgørets anklagede, og netop dem hvor tiltale blev frafaldet. Vi kan følge, værnemagere, stikkere og landssvigere på deres vej ind i fængslet, men vi møder også modstandsfolkene, der sad i Vestre Fængsel under den tyske besættelse af landet.

Disse to arkivalier, øgenavsregistret og tilgangslisterne, kan således give alle interesserede nogle nye indgange til dels Retsopgøret, dels fængselshistorie generelt. De udgør imidlertid kun en lille bitte del af det store arkivmateriale, Vestre Fængsel afleverede i denne omgang, hvoraf fangesagerne og inspektørens journaler er det største materiale, men netop deres berettigelse som søgemidler til de store arkivgrupper kan gøre dem til en uundværlig hjælp i fremtiden.

Henrettelsespladsen i Undallslund. Henrettelsesstedet var indrettet i en tankgrav, som tyskerne havde efterladt i plantagen, som de brugte som militært anlæg. Den dødsdømte blev bundet til trævæggen. Pelotonen på otte mand stod og knælede under henrettelsen på 3 meters afstand. (Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune)

»Opførsel god til det sidste«

– *En henrettelse i Undallslund i 1947*

AF STEFFEN ELMER JØRGENSEN

Aalborg Kriminalret dømte den 10. oktober 1946 landssvigeren Børge Thorkild Jensen til døden i henhold til det særlige straffelovstillæg, der i juli 1945 havde genindført dødsstraffen i Danmark. Børge Jensens dom blev appelleret, og sagen blev prøvet af Vestre Landsret i Viborg 20. december 1946. Landsretten stadfæstede dommen. Sagen blev anket videre til Højesteret, der den 12. maj 1947 afslog at benåde den unge mand. Når Højesteret havde stadfæstet en dødsdom, skulle henrettelsen eksekveres hurtigt efter afgørelsen.

Hvis en dødsdom, som i Børges tilfælde, var afsagt vest for Storebælt, blev den dødsdømte fra underrettens arresthus ført til Viborg Arrest, en til to uger før henrettelsen skulle finde sted. Henrettelserne vest for Storebælt skulle eksekveres i Undallslund Plantage ved Viborg.

Indførslerne i Viborg Arrests journal er yderst lakoniske. Om Børge Thorkild Jensen, oplyses det fejlagtigt, at han var arkitekt – han var nu tømrer -, havde bopæl i København, var født i 1920 og havde fået livsstraf. Han var dagen efter Højesterets stadfæstelse af dommen, den 13. maj 1947, overført fra Aalborg Arrest til Viborg Arrest og noteres som afgået den 23. maj 1947.

Som alle indsatte, der skulle vejen til henrettelsespladsen i Undallslund Plantage, får Børge bemærkningen »Opførsel god til det sidste.« De dødsdømte har formentlig været så trykket af situationen, at de ikke følte trang til opsætsighed. Man kan forestille sig, at de har ladet deres som oftest korte liv passere revy og prøvet at gøre regnskab med Gud og familien. Under »Forsorgsforanstaltninger« står »Afleveret til Politiet.« Og der er tegnet et sort kors. Det er så lakonisk, som det kan være. Det ubehagelige ved situation er gemt bag fåmælt rutine.

I Viborg Arrest var der konstant lys i de dødsdømtes celler, og Viborgs indbyggere

vidste, at hvis en celle var oplyst om natten, betød det, at der forestod en henrettelse. Børge nåede at sidde 11 dage i arresten, før han om natten den 23. maj i 1947 mellem midnat og 03.00 af en lukket lastbil blev kørt ud til Undallslund Plantage. Den tyske værnemagt havde indrettet et militært anlæg i plantagen, som nu bevogtedes af dansk militær. Under henrettelser indsattes dog en særlig bevogtningsstyrke, dels fordi forsvaret ikke ville involveres i henrettelserne, dels fordi man frygtede mulige befrielsesaktioner. Fængselsvæsenet havde modsat sig, at straffene blev fuldbyrdet i fængslerne. Derfor faldt valget på udendørs henrettelser, i Jylland skulle de foregå i den øde plantage og i København på Christianshavns Vold.

HENRETTELSENERNE

Historikeren Henrik Gjøde Nielsen har ved interviews med involverede politifolk og embedsmænd givet et billede af forløbet af henrettelserne. Dette forløb var i øvrigt nøje fastlagt i instrukser fra Justitsministeriet. Porten blev åbnet, og lastbilen kørte frem til en tidligere tysk tankgrav, hvor henrettelsespladsen var indrettet.

Det havde været diskuteret i forbindelse med indførelse af dødsstraffen, om militæret eller medlemmer af modstandsbevægelsen skulle udføre henrettelserne. Det havde de to parter modsat sig. Det blev derfor frivillige politifolk, der fik den ubehagelige opgave at udgøre en peloton bestående af otte mand. Fangen blev bundet fast til væggen i et skur i tankgraven og fik, hvis han ønskede det, en hætte over hovedet. Forinden blev der lejlighed til en sidste samtale, som regel med den tilstedeværende præst. Fire mand knælede og fire mand stod op og skød på kommando den dømte. Til stede ved henrettelserne var udover pelotonen en repræsentant for anklagemyndigheden, dvs. statsadvokaten, læger, repræsentanter for politiet, en præst, i de fleste tilfælde Viborgs domprovst, samt to frivillige hjælpere, der var plejere på Sindssygehospitalet.

Efter henrettelsen blev liget taget ned, og en læge konstaterede, at døden var indtruffet. Liget blev lagt i en kiste, og der blev foretaget en jordpåkastelse – i Børges tilfælde ved en baptistpræst fra Aalborg. Liget blev kørt til et krematorium i Randers eller Århus. Når kremeringen var foretaget, blev urnen bragt tilbage til Viborg Arrest, hvor slægtningene kunne afhente den og få den placeret på en kirkegård.

Børge Thorkild Jensens dødsfald blev indført i Viborg Domsogns kirkebog under den 23. maj. Ingen vedtegning røber, at han døde ved henrettelse. Det samme gælder de andre henrettede, der alle får samme neutrale behandling. Henrettelserne røber sig dog i vendingen »Jordpåkastelse i Viborg Domsogn.« Andre samtidige døde fra Viborg noteres begravet på Viborg kirkegård. Jordpåkastelsen blev i flere tilfælde foretaget af præster, der kom udefra. Den sidst henrettede, Arne Pedersen, blev i øvrigt begravet på Kolding kirkegård. Denne sidste henrettelse i Undallslund fandt sted den 12. juli 1949.

Henrettelsespladsen blev efter sidste henrettelse i 1949 fjernet og den åbne tankgrav fyldt op, så kun meget stedkendte kan finde spor efter pladsen, der i dag er beplantet med skov.

Børge Thorkild Jensen. Billede fra sagsakterne fra Aalborg Kriminalret.

BØRGE JENSENS VEJ TIL UNDALLSLUND

Vejen til henrettelsen i Undallslund havde ført den ugifte Børge Jensen vidt omkring. Han var født i Vor Frelzers sogn i København som søn af en arkivar ved Flådens Bygningsvæsen. Hjemmet betegnes i en rapport fra retspsykiateren som økonomisk velstillet. Børge havde gået på kommuneskole, men der var indhentet en udtalelse om, at Børges evner var små, og at han med hensyn til flid, orden og opførsel var den ringeste af en klasse på 36 elever. Han måtte gå 3., 4. og 5. klasse om og blev udskrevet af skolens 6. klasse.

Siden kom Børge i tømrerlære. De første to år forløb tilfredsstillende, men så begyndte han ifølge læremesteren at tabe interessen for faget, mødte for sent og viste ikke interesse for arbejdets udførelse. Han fuldførte lærlingeuddannelsen, men ikke den tilsvarende skoleuddannelse. Efter svendepreven fik han arbejde hos en anden mester i et halvt år, hvorefter han blev afskediget.

Børge lod sig i 1939 hverve til at arbejde en periode på Grønland for Kryolitselskabet i Ivigtut. Herfra ansøgte han forgæves om at blive soldat i den canadiske hær. Da det ikke lykkedes, rejste han hjem. Ifølge retslægen opførte han sig dårligt.

Efter hjemkomsten arbejdede Børge i marinen til efteråret 1942 og derefter i en kortere periode for et entreprenørfirma på den tyske flyveplads i Karup i Jylland. Han vendte snart efter i 1943 tilbage til marinen i København som værnepligtig. Her gennemgik han en dykkeruddannelse og arbejdede ved Søværnets Bygningstjeneste til slutningen af september 1943.

MODSTANDSMAND

Efter tiden i marinen arbejdede Børge med at bygge et garageanlæg i Hornbæk. Her kom han i kontakt med arkitekt Bremer, som fik ham involveret i modstandsarbejde, idet han hjalp med at skaffe nogle englændere til Sverige.

Med anbefalinger fra arkitekten i Hornbæk kom Børge, der stadig var engelskvenlig, i oktober 1943 i kontakt med modstandsgruppen »Dannevirke« i København. Han deltog i forskellige modstandsaktiviteter som afhentning af våben til depoter og illegale transporter til Sverige. Men allerede i november 1943 trak han sig ud af modstandsbevægelsen, vistnok især fordi han manglede penge. Et medlem af gruppen havde foreslået, at han og Børge skulle lave »holdups« for at skaffe penge. Det, at nogle gruppemedlemmer begik kriminalitet under dække af at føre modstandskamp, gav efter eget udsagn Børge en afsmag for modstandsbevægelsen. Men han oplyste også under forhørene, at han savnede spænding i tilværelsen.

SS OG GESTAPO

Børge forsøgte i november 1943 at blive optaget i Frikorps Danmark. Da der var ventetid på optagelse, lod han sig overtale til at gå ind i Waffen SS og tegnede en kontrakt på krigstid. Han blev dagen efter tilmeldingen sendt på uddannelse i Oranienburg nær Berlin, og her blev han antaget til SS Jægerbataljon 500. Bataljonen skulle bistå Gestapo. Børge blev nu efter en kortvarig uddannelse sendt til Danmark, hvor han skulle deltage i bekæmpelse af modstandsbevægelsen og blev tilknyttet sikkerhedspolitiets chef, Otto Bovensiepen på Dagmarhus i København. Her angav han Dannevirkegruppen til Kriminalrath Bunke.

Efter en måned blev han sendt på yderligere to måneders uddannelse i Oranienburg og blev ved hjemkomsten beordret at melde sig hos Gestapocheferne i Århus og Aalborg. Han deltog i opsporing af grupper, der tog mod allierede våbenedkastninger og viste sig som en ganske effektiv sporhund og stikker.

Efter et par måneder blev Børge for tredje gang sendt til Oranienburg for at gen-

nemgå en uddannelse som faldskærmsjæger, snigskytte og sprængstofkyndig. Denne gang gik vejen dog bagefter til Jugoslavien, hvor han blev kastet ned for at deltage i bekæmpelsen af Titos partisaner. Senere blev hans enhed sendt til Vestfronten ved Mühlhausen, hvor han sammen med enhedens 1500 mand i amerikanske uniformer blev kastet ned bag amerikanernes linjer. Det lykkedes ikke enheden at bryde den amerikanske linje ved denne bagholdsmanøvre. Angrebet blev brudt og styrken splittet. Børge reddede sig ind i Tyskland og fik orlov den 22. december 1944 og rejste hjem til Danmark.

Efter hjemkomsten forsøgte han gemme sig på Ærø, men blev angivet og arresteret af tyskerne og sat i Vestre Fængsel. I krigens sidste måneder sendte tyskerne ham til Østfronten. Under de sidste kampe deserterede han og løb over til amerikanerne og endte i en engelsk fangelejr. Børge flygtede fra lejren og satte kursen mod Danmark. Han nåede ikke længere end til den danske grænse, hvor han blev anholdt 1. oktober 1945. Resten af tiden indtil henrettelsen tilbragte han i fængsel.

STIKKERVIRKSOMHED

Børge Thorkild Jensens danske synderegister står oplyst som tiltalepunkter i Aalborg Kriminalrets dom af 7. oktober 1946. Dommen opregner i hovedpunkter følgende forhold: Angivelse af Dannevirke-gruppen, som Børge tilhørte en periode under og efter Hornbæktiden. Angivelsen skete i december 1943, hvor Børge Jensen opsøgte Kriminalrath Bunke i det tyske Sikkerhedspoliti. Gruppens leder, revisor Steen Hansen, ingeniør Helge Zacho og direktør Eigil Th. Jensen, alle København, blev arresteret den 7. december 1943 og ført i tysk koncentrationslejr. Sidstnævnte døde et år senere under en sygetransportrejse fra Neuengamme til Danmark. Fire andre medlemmer blev anholdt, men dog løsladt samme dag.

Angivelse af Jacob Jensen, Bådebyggeriet, Skudehavnen i København for deltagelse i illegale Sverigestransporter.

Udfrittelse af Hans Arnefast fra Amager om hans illegale virksomhed, hvorefter han angav denne til Gestapo i København. Arnefast blev afhørt af Gestapo, men løsladt.

I juni 1944 angav han modstandsmændene købmand Børge J. Lauritsen og landinspektør Emil Balslev fra den såkaldte Årsgruppe til Gestapo i Aalborg. Gruppen modtog og fordelte faldskærmsnedkastede våben. Gestapos afhøringer af de to førte til anholdelse af adskillige medlemmer af gruppen. Lauritsen, Balslev og seks andre medlemmer blev henrettet og fem andre deporteret til Tyskland.

I april 1944 eftersporede han for Gestapo i Århus de jyske modstandsledere, godsejer Flemming Juncker og oberstløjtnant Vagn Bennike og angav købmand Elvin Geertsen, som kendte til Junckers opholdssted. Geertsen blev anholdt og af tvunget oplysninger om, at Juncker og Bennike opholdt sig hos politimester Wiese i Århus. Politimesterens bolig blev opsøgt af Gestapo. Juncker og Bennike undslap, medens Wiese og kommandørkaptajn Greve blev anholdt. Medens Geertsen blev løsladt efter 1½ måned, blev Wiese og Greve sendt i henholdsvis koncentrationslejr og i Frøslevlejren.

Uden for Wieses hus ventede i øvrigt den jyske modstands modtagechef, Anton Toldstrup, der ligeledes undgik Gestapo. Juncker var gået under jorden i marts 1944 og flygtede, efter at Gestapo havde opdaget hans illegale lejlighed, til Sverige, hvorfra han drog til England. Gestapo var ved Børge Jensens indsats tæt på at have kunnet eliminere hele den øverste modstandsledelse i Jylland i april 1944.

MOTIVER OG BAGGRUND

Børge Jensen havde meget på samvittigheden og må siges i høj grad at have gjort sig fortjent til en straf. Medregnet direktør Eigil Jensen fra Dannevirkegruppen havde han ni liv på samvittigheden. Han optrådte dog ikke som drabsmand eller torturbøddel her i landet. Hvad han udrettede i tysk tjeneste i Jugoslavien lader sig næppe opklare.

Spørgsmålet om Børges motiver til at vende sig fra modstandsarbejde til angiveri svæver i luften. Retten fandt ikke, at han selv gav en sammenhængende forklaring på sine motiver. Han blev mentalundersøgt i 1946, og det refereres, at han ikke blev fundet sindssyg eller åndssvag. Men retspsykiateren fælder dog en hård dom over mandens karakter: »*Det drejer sig om en ung Mand med stærk Appetit paa Livet, med Trang til Eventyr og Oplevelser, men tillige fuldstændig blottet for moralske Hæmninger ved Valg af Veje og Midler til at tilfredsstille sine Tilbøjeligheder.*« Det hævdes, at Børge Jensen også i fredstid med sine holdninger kunne være blevet en forbrydertype. Beskrivelsen kunne tyde på en psykopatisk type, der manglede al fornemmelse for sine medmenneskers lidelser, og derfor uden betænkeligheder angav dem af trang efter oplevelser og penge.

Udsagnene i retspsykiaterens rapport fra september 1946 om dårlige skolekunderskaber er uden tvivl korrekte, men finder dog en vis modsigelse længere fremme i erklæringen. Det hedder om Børge, at: »*Hukommelsen og Indprentningsevnen er fortrinlig, han har et godt Kendskab til sociale og politiske Forhold, han kan definere abstrakte Begreber, ... Han ved, hvad der er Ret og Rigtigt i etisk og moralsk Henseende, men hans Meriter gennem de senere Aar har tilstrækkelig tydeligt vist, at ét er at vide, hvad der er rigtigt, noget andet er at handle derefter.*«

Børges effektivitet som stikker er udsagn om, at han havde en særlig evne til at vinde sine medmenneskers fortrolighed. Det krævede, som retspsykiateren antydede, en vis intelligens og snarrådighed. Det var heller ikke noget i Børges baggrund, der pegede på en problematisk social baggrund.

RETSOPGØRET

Henrettelserne af værnemagere er et efterhånden velbelyst kapitel af retsopgøret i årene 1945-1950. De gav anledning til omfattende debatter i samtiden om det rimelige i at genoptage dødsstraffen, efter at der sidst var eksekveret en dødsdom i Danmark, da Jens Nielsen blev henrettet i Horsens Tugthus i 1892. Genindførelsen af dødsstraf ved lov nr. 259 af 1. juni 1945 om *tillæg til borgerlig straffelov angående forræderi og anden landsskadelig virksomhed* førte til afsigelse af 103 dødsdomme.

78 af dommene blev stadfæstet, men heraf blev 32 benådet med livsvarigt fængsel. 46 dødsdomme blev eksekveret, hvoraf 29 i København og 17 i Viborg. Loven omfattede særligt landssvigere, der var trådt i tysk tjeneste som stikkere, hjælpepolitier, og håndlangere ved tortur og andre former for forhør. De fleste havde tjent under Gestapo og det tyske sikkerhedspoliti, andre i Frikorps Danmark, i Schalburgkorpset eller som hipoer (Hilfspolizei).

Genoptagelsen af dødsstraf skete ud fra et ønske om gengældelse for de mest bestialske forbrydelser, der var begået under krigen. Den livlige retsdebat om dødsdommene udtrykte dog en stigende etisk og moralsk afstandtagen fra den brutale livsstraf, der også var en belastning for politiet, retsvæsenet og fængselspersonalet. Derfor blev den sidste dom eksekveret i 1950. Det var typer som Børge Thorkild Jensen, der måtte bøde med den optimale straf, medens der har været megen kritik af, at den politiske og økonomiske kollaboration blev straffet relativt mildt.

ARKIVALIER TIL RETSOPGØRET

Dødsdommen blev afsagt i Aalborg Kriminalret og findes i kriminalrettens dombog fra 1946-47. Sagens akter ligger under Aalborg Kriminalrets straffeakter vedrørende afdøde. Her findes sagerne angående alle afdøde domfældte. Akterne rummer bilag som soldaterbøger, retspsykiaterens rapport, rapporter fra politiforhør af vidner i sagen, fotografier med videre. I Vestre Landsrets dombog findes den kortfattede stadfæstelse af dommen. Der findes dog fyldige akter til ankesagen. Begge retsarkiver findes på Landsarkivet for Nørrejylland.

Dødsdommene blev appelleret til Højesteret, hvis arkiv findes på Rigsarkivet. Udover at blive indskrevet i dombogen, blev dommene trykt i Højesteretstidende, i dette tilfælde i bindet fra 1947.

De henrettedes fængselsophold er dokumenteret lakonisk i arrestjournalerne, især i Viborg Arresthus' og Vestre Fængsels journaler. I Justitsministeriets arkiv på Rigsarkivet findes to pakker angående henrettelserne. Heriblandt er to protokoller, der rapporterer om udførelsen af hver enkelt af de 46 henrettelser.

Den vigtigste litteratur til denne artikel er dr. jur. et phil. Ditlev Tamms disputats: Retsopgøret efter besættelsen fra 1984, og for lokale forhold i Viborg historikerne Henrik Gjøde Nielsens og Martin Larsens skildring af omstændighederne ved de 17 henrettelser i Undallslund ved Viborg i bøgerne: Mørke sider af Viborgs historie, Viborg 2003, og Flere mørke sider af Viborgs historie, Viborg 2004.

Fiskerikontrollen i aktion. Billedet er fra 1951 og viser Fiskerikontrollen på besøg hos fiskekonerne på Højbro Plads i København. (Granpix/Poul Petersen)

Den ihærdige fisker

AF LARS MARTIN PETERSEN

»Foreslår at vi nu slår en streg over det tidligere passerede, og at vi godkender huset på ny til brug for Kaj Jørgensen, denne gang til engroshandel herunder eksporthandel med fisk og fiskevarer.«

Det var, hvad sagsbehandleren i Fiskeriministeriets Industritilsyn noterede i 1966, da Kaj Jørgensen søgte om lov til at overtage sin afdøde moders autorisation til handel med fisk. Men hvad var da passeret, siden sagsbehandleren skrev sådan?

Det kan vi finde ud af ved at se nærmere på de autorisationssager, som nu er afleveret til Rigsarkivet fra Fiskeriministeriets Industritilsyn.

»Jeg haaber, at det ærede Fiskeriministerium vil nøjes med at give mig en Advarsel for denne Gang, da det som Fiskeriministeriet ved er min Exsistent, der staar paa Spild, og det gentager sig ikke.«

Sådan skrev den vestjyske fiskeeksportør H.C. Jørgensen (fader til Kaj Jørgensen), Thyborøn, til Fiskeriministeriet i maj 1949. Årsagen var, at Jørgensen var blevet indberettet af Fiskerikontrollen for at forsøge eksport af undervægtige rødspætter til England. Jørgensen indrømmede, at han havde mærket rødspættene som tungere end de var, men sagde samtidig, at det ikke tidligere var sket. Jørgensen var dog ikke helt så uskyldig, som han forsøgte at give indtryk af. Han havde tidligere fået ikke mindre end 7 bøder for overtrædelser af reglerne om kvaliteten og mærkningen af fisk.

Under besættelsen 1940-1945 eksporterede Jørgensen fisk til Tyskland, og selvom Danmark var besat, fungerede fiskerikontrollen som vanligt. Reglerne for eksport skulle overholdes, selvom eksporten gik til besættelsesmagten Tyskland. Jørgensen var i 1944 blevet idømt en bøde på 1.000 kr. ved byretten. Sagen blev anket af både Jørgensen og anklagemyndigheden, og da Landsretten afsagde dom i juni 1945, var det en stadfæstelse, dog således at bødens størrelse blev forhøjet til 3.000 kr. blandt andet »under Hensyn til det for Landsretten om Tiltaltes økonomiske Forhold oplyste.« Det tyder altså på, at Jørgensen havde haft en god forretning med eksport

til Tyskland. Den lokale fiskeribetjent kunne i 1946 da heller ikke undlade at gøre Fiskeriministeriet opmærksom på, at Jørgensen havde været interneret og sigtet for *»unational Holdning under Besættelsen.«*

I juni 1949 fandt fiskerikontrollen endnu en gang undervægtige fisk hos Jørgensen, og fiskeribetjenten indstillede igen, at Jørgensens eksporttilladelse blev inddraget. Denne gang blev tilladelsen inddraget, og Jørgensen fik en bøde oveni.

Jørgensen klagede til ministeriet. Han havde den opfattelse, at fiskeribetjenten var for ihærdig og altid kontrollerede Jørgensen, uden at der var noget at komme efter. Jørgensen mente også, at de mange kontroller ødelagde kvaliteten af hans fisk, når kasserne blev brækket op, og desuden blev han påført store udgifter til arbejds løn samt søm og tråd til at lukke kasserne. Endelig bad Jørgensen om at få sin eksporttilladelse igen.

Ministeriet forespurgte derfor fiskeribetjenten på ny, og ikke så overraskende fastholdte han sin tidligere bedømmelse af Jørgensens gøren og laden: *»Under henvisning til foranførte og til H.C. Jørgensens talrige andre overtrædelser af forskellige udførelsesbestemmelser m.v. skal jeg, da han efter min mening til overmål har vist, at han ikke vil drive sin forretning på reel måde, på det indstændigste henstille, at hans tilladelse til udførsel af kassefisk til Storbritannien må forblive inddraget i mindst eet år.«*

På den baggrund fastholdt ministeriet, at tilladelsen til udførelse af fisk var inddraget indtil sommeren 1950. Dermed var det endegyldigt slut med fiskeeksport til England for H.C. Jørgensen, idet han døde i foråret 1950 efter et hospitalsophold på et par måneder.

Jørgensens enke ansøgte om tilladelse til at overtage mandens autorisation, og den lokale fiskeribetjent blev bedt om at undersøge enkens økonomiske forhold. Betjenten havde ikke mulighed for at verificere enkens oplysninger, men han vidste dog, at hun havde særeje *»og således ikke hæfter for sin afdøde mands gæld, der efter sigende skal være ret betydelig.«*

Enken fik lov til at overtage autorisationen, og tilsyneladende drev hun forretningen helt efter bogen, idet der ikke blev foretaget indberetning om overtrædelser i de år, hun drev forretningen. Efter moderens død i 1966 overtog sønnen Kaj Jørgensen autorisationen, og også han drev forretningen uden problemer.

FRISKE FYNSKE FISK

Et andet sted, hvor forholdene var i orden, var Bogensevirksomheden *»M. Andersens Fiskeeksport A/S«*. Her kunne Bogenses borgere i 1950'erne og 1960'erne trygt lægge vejen forbi Bogense Havn og købe såvel frisk som røget fisk uden risiko for at blive syge. Hygiejnen var ifølge den lokale fiskerikontrollør helt i orden og virksomheden i *»ualmindelig pæn stand.«* I forbindelse med godkendelse af virksomheden i 1953 skrev kontrolløren i sin rapport: *»det kan bemærkes, at det ikke er ualmindeligt at se personalet i færd med at sæbevaske hele virksomheden indvendig, ligesom alle vinduer ofte bliver pudset. Såvel pakning som forsendelse af fisk sker under meget stor renlighed ligesom alle kasser næsten altid fremtræder i ny stand.«*

Som navnet antyder, var firmaets hovedopgave dog ikke detailsalg. Kun ca. 5% af de godt 500 tons fisk, som årligt gik gennem forretningen, blev solgt direkte til private. Hovedparten af den friske fisk blev solgt engros eller eksporteret, mens den røgede fisk blev solgt til handlende i Bogenseområdet og andre steder på Fyn. Til kunderne i nærområdet blev fisken bragt ud i Andersens varebil, og skulle fisken længere væk, blev den sendt med tog i trækasser med is. Var der tale om eksport, blev fisken kørt af sted i firmaets egen kølebil.

AUTORISATIONSSAGERNE

Sagerne om den fynske og den vestjyske fiskeeksportør findes blandt de arkivalier, som er blevet afleveret til Statens Arkiver fra Fiskeriministeriets Industritilsyn. Tilsynet havde som opgave at føre kontrol med kvaliteten af fisk og fiskevarer. Industritilsynet skulle godkende alle virksomheder, som forarbejdede fisk, hvad enten det var fiskehandlere, røgerier, forædlingsvirksomheder eller grønlandske rejekuttere. Der fandtes en række krav til virksomhedernes indretning f.eks. kølerum, kloak og ventilation, og krav til produkterne f.eks. grænseværdier for indholdet af bakterier. Var alt i orden, udstedte Industritilsynet en autorisation.

Autorisationssagerne kan godt strække sig over en ganske lang årrække, i sådanne tilfælde kan man følge den enkelte virksomheds udvikling gennem årene. Sagerne gør det også muligt at følge den store udvikling, som har fundet sted gennem de sidste godt 50 år inden for fiskerivirksomheder. Fra 1950'ernes fiskekoner, hvis forretning bestod af en primitiv trækvogn med fisk, til 1990'ernes fabrikker, som forarbejder fisk til et utal af produkter.

FISKERIMINISTERIETS INDUSTRIILSYN

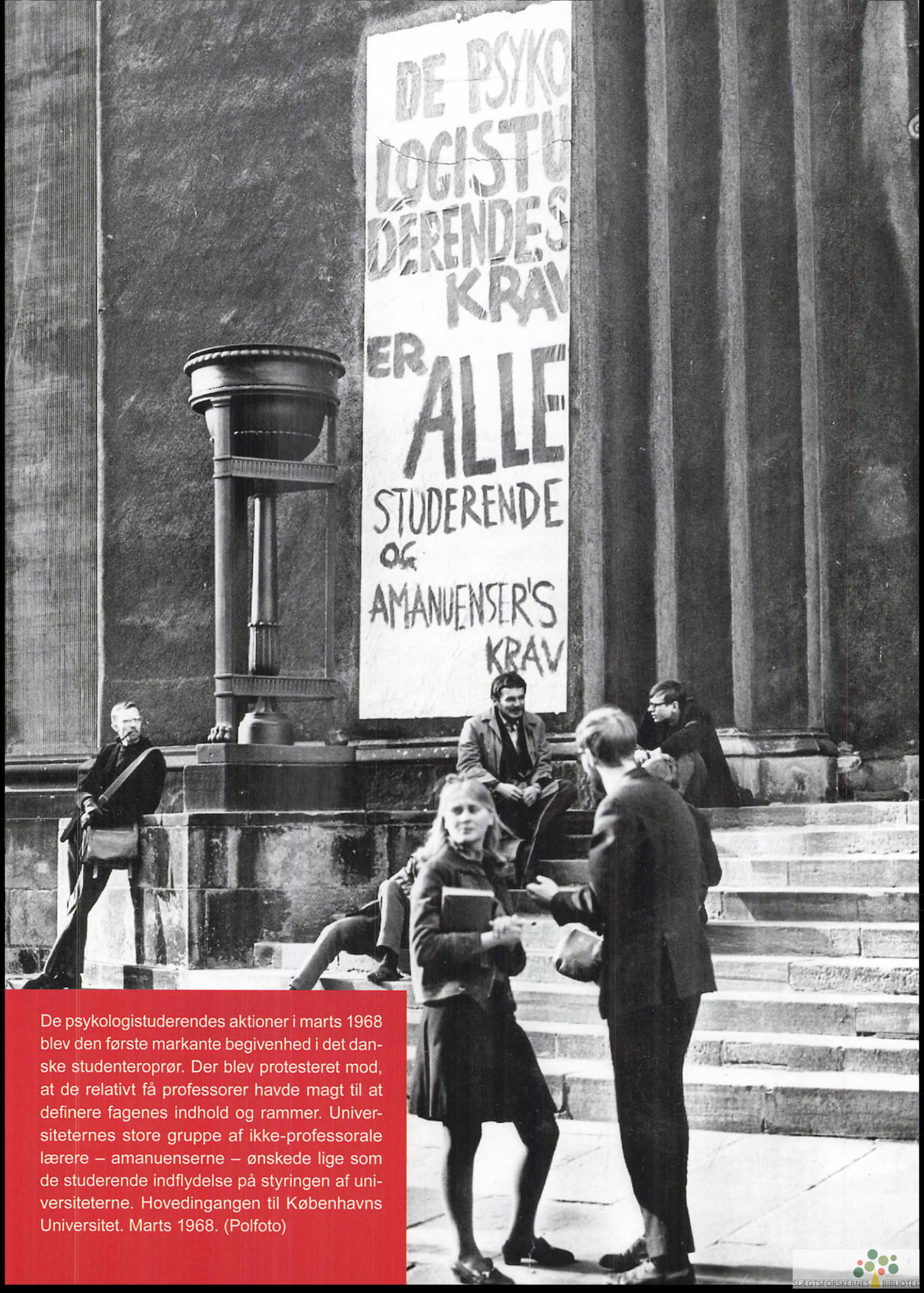
Fiskeriministeriets Industritilsyn blev oprettet i 1942 som »Tilsyn med fiskeriindustrielle virksomheder.« I 1950 blev navnet ændret til »Fiskeriministeriets Industritilsyn.« Tilsynet var en selvstændig myndighed, indtil det i 1991 indgik i Fiskeriministeriet som 8. kontor. I 1993 blev kontoret overført til Veterinærdirektoratet.

Der er afleveret autorisationssager ca. 1950-1999. Til sagerne findes 4 søgemidler, henholdsvis: autorisationsnummer, bynavn, firmanavn eller året for autorisationens nedlæggelse.

I arkivet findes også sager vedrørende autorisation af fiskerivirksomheder i Grønland og Færøerne.

Afgørelser om kassation af fisk truffet af Fiskeriministeriets Industritilsyn kunne ankes til Fiskeriministeriets Kvalitetsudvalg.

DE PSYKO
LOGISTU
DERENDES
KRAV
ER
ALLE
STUDERENDE
OG
AMANUENSER'S
KRAV

De psykologistuderendes aktioner i marts 1968 blev den første markante begivenhed i det danske studenteroprør. Der blev protesteret mod, at de relativt få professorer havde magt til at definere fagenes indhold og rammer. Universiteternes store gruppe af ikke-professorale lærere – amanuenserne – ønskede lige som de studerende indflydelse på styringen af universiteterne. Hovedindgangen til Københavns Universitet. Marts 1968. (Polfoto)

Blod, øl og oprør

AF ELSE HANSEN OG ASGER SVANE-KNUDSEN

»Skriv om et bloddryppende dokument fra studenteroprøret, Else!«, sagde min chef en dag. Hun ville have mig til at præsentere det materiale fra universiteterne og de højere læreanstalter, som er blevet afleveret inden for de sidste år. Det gik jo heftigt for sig på universiteterne det forår i 1968. Så find et interessant arkivalie og skriv dets historie. Det lyder jo meget enkelt, men skulle vise sig at være mere vanskeligt end som så.

Jeg gik til arkivalierne fra Københavns Universitets Konsistorium. Journalsag nr. 171 fra 1968 hedder »Studenterdemonstration«, så her skulle vel nok være noget blod til en hurtig historiker? Det mest dominerende spørgsmål i denne journalsag viser sig at være oprettelse af studienævn, dels generelt for hele universitetet, dels konkrete forhandlinger på enkelte fag. F.eks. psykologi, som er særlig interessant, fordi det var her, de første besættelser fandt sted i marts 1968 under paroler som »Bryd professorvældet. Medbestemmelse nu.«

STUDIENÆVN OPRETTES

Oprettelse af studienævn blev betragtet som en god nyskabelse og et passende svar på studenternes krav om medindflydelse. Der blev nedsat et studienævn ved psykologistudiet de sidste dage i april, og konsistorium meddelte 1. maj 1968 i en pressemeddelelse, at der var nedsat et udvalg med ligelig repræsentation af den samlede lærergruppe og studenter, udpeget af studenterrådet, til at udarbejde et forslag gældende for hele universitetet om studienævns sammensætning og myndighed.

Psykologi-studienævnet skulle bestå af lige mange lærere og studerende, og studienævnets kompetence skulle omfatte alle forhold under professorernes reelle

myndighedsområde, blandt andet afgørelse om eksamensform og om det principielle indhold af de enkelte fag. Derimod blev undervisningens faktiske indhold betragtet som et forhold mellem hold og lærer. Desuden kunne studienævnet »henstille« til lærerne, at aflysninger af længere varighed blev meddelt nævnet og de studerende i god tid. Ved stillingsbesættelser ville studienævnet ikke få indflydelse på bedømmelse af ansøgernes videnskabelige kvalifikationer, men kun på en bedømmelse af deres pædagogiske kvalifikationer.

MANGE STUDENTER – FOR FÅ LÆRERE

De studerendes utilfredshed havde imidlertid rod i forhold, der lå længere tilbage. I midten af maj 1968 skrev de fire psykologiprofessorer til rektor Mogens Fog, at *»det må forekomme indlysende, at en afgørende årsagsfaktor til de forhold ved psykologistudiet, som de studerende føler sig utilfredse med, må søges i den kendsgerning, at studentertallet netop for dette fags vedkommende har udviklet sig uhyre eksplosivt i de seneste år. Da det ikke har været muligt at opnå en tilsvarende forøgelse af lærerkapaciteten, består der i øjeblikket et katastrofalt misforhold imellem studentertallet og det antal lærere, som er til rådighed til at varetage undervisningen...«* Professorernes løsning på problemet var at foreslå adgangsbegrænsning ved psykologistudiet.

Det reagerede de studerende på med et forslag til omorganisering af studiet med indledende brede introduktioner og efterfølgende mere dybtgående arbejde på mindre hold. De studerende tog afstand fra professorernes fortolkning af deres utilfredshed, idet de hævdede, at der på intet tidspunkt *»har været klaget over vanskeligheder, som væsentligst kapacitetsmæssige forhold. Det har klart hele tiden drejet sig om en protest mod en ensidig tilrettelæggelse af studiet, mundende ud i krav om medbestemmelse for ikke-professorale lærere og studerende, for gennem bredere drøftelser at medvirke til forbedringer af hele strukturen indenfor studiet ... man forbedrer ikke en dårlig struktur ved at reducere antallet af utilfredse.«* Fra de studerendes side var der altså tale om utilfredshed med rammerne for og indholdet af studiet.

I slutningen af juni skrev professor Tranekjær Rasmussen igen til rektor for at gentage forslaget om at indføre adgangsbegrænsning på studiet eller – hellere – at udvide lærerstaben betydeligt. I brevets indledning gøres det klart, at forholdet mellem antallet af lærere og studerende er *»fatalt«*, ikke mindst fordi det kun levner plads til én undervisningsform: *»Forelæsninger for store tætpakkede auditorier uden muligheder for personlig kontakt mellem lærer og student.«* Professoren er på det rene med, at de studerende ønsker andre undervisningsformer, nemlig mindre hold eller grupper, hvor der kan arbejdes selvstændigt med problemerne. *»Sådanne undervisningsformer ikke alene ønskes i stadigt stigende grad, men forlanges nu ligefrem af de studerende«* (brevets understregning). Herefter foreslår Tranekjær Rasmussen, at der ekstra ansættes 17 fuldtidslærere og 36 undervisningsassistenter og studenterinstruktører.

Til dette bemærker universitetssekretær Gade-Rasmussen i et internt notat til rektor, at det nok er umuligt at skaffe en sådan særbevilling i samme finansår, men

at ansøgningen hellere skulle fordeles over to år. Han spørger samtidig, om det overhovedet vil være muligt at besætte de mange stillinger? Dette notat er – som mange andre fra Gade-Rasmussen – skrevet på den blanke bagside af et skema til indberetning af forelæsninger, som omhyggeligt var skåret ud i mindre stykker. To håndskrevne spørgsmålstejn på notatet viser, at også rektor har sine tvivl om, det vil være muligt at skaffe så mange nye psykologilærere.

Professorerne afviser altså ikke de studerendes kritik, heller ikke af forelæsningsformen, men det detaljerede forslag om behovet for nye stillinger har alligevel et urealistisk skær over sig, som får os til at tro, at der egentlig er tale om et forsvar for at indføre adgangsbegrænsning. Som det bemærkes af universitetssekretæren og rektor, ville det næppe være muligt at finde i alt 53 nye kvalificerede undervisere hen over sommeren.

Er der så blod på disse dokumenter? Eller er det bare støv? Brevene viser, at studenternes utilfredshed med forholdene på det overfyldte universitet i 1968 blev taget op til diskussion og overvejelse af professorerne og af rektor. Så særlig blodigt er det vist ikke.

STUDENTERMØDER OG ØVERSTE RÅD

Enkelte dokumenter fra studenternes hånd findes også i Konsistoriums arkiv. Til et studentermøde for de psykologistuderende den 14. maj 1968 blev der udsendt hele fem forslag til, hvordan de psykologistuderende fremover skulle organisere sig. Det var fælles for forslagene, at et studentermøde skulle være den højeste myndighed og skulle vælge repræsentanter til det nyetablerede studienævn. Derimod var der forskellige holdninger til, om der skulle etableres organer mellem studentermødet og studienævn.

Et forslag nævner en »åben kritikerggruppe«, som løbende skal »forholde sig kritisk« til arbejdet i studienævnet og træffe ikke-principielle afgørelser sammen med studienævnet. Et andet forslag går ud på at vælge et »øverste råd«, som skal have besluttende myndighed mellem studentermøderne. »Øverste råd skal modne forslag til behandling på studentermøderne; det skal konkretisere de principbeslutninger studentermøderne træffer og det skal nøje overvåge at beslutningerne udføres af studienævns- og studenterrådsrepræsentanter.«

Der var også forslag om at etablere et planlægningsmøde, som skulle være åbent for alle og skulle tilrettelægge retningslinier for arbejdet i studienævnet, og »utilfredse møder«, der blev defineret som enhver forsamling af 25 psykologistuderende, der mødtes for at indkalde til studentermøder eller forlange punkter optaget på dagsordenen.

Endelig var der det mest radikale forslag, som gik ud på at lade studentermødet være højeste myndighed og uden noget mellemlid til studienævn. Det blev begrundet med, at det ville give den enkelte student den størst mulige indflydelse på den enklest mulige måde, og at for mange valgte ville betyde, at man skulle være valgt for at kunne være aktiv eller fremkomme med meninger.

Der er godt nok mere støv end blod på de stencilerede og håndtegnede forslag

til struktur, men alligevel fornemmer vi her noget af det, som blev studenteroprørets ånd, nemlig opgøret med autoriteter og kravet om basisdemokrati. Det fremgår ikke, hvordan disse udkast er havnet i Konsistoriums journalsag, og heller ikke hvilken struktur de psykologistuderende valgte.

ØL OG MALING

Ellers er der ikke mange spor efter studenterne her i Konsistoriums arkiv. Der findes dog et højst alarmeret brev til rektor fra lokaleinspektør Bækvig fra september 1968. De psykologistuderende havde angiveligt holdt møde om udarbejdelse af et forslag til ny studieordning, og lokalet var blevet efterladt i et stort rod: *»Ved besigtigelsen fik jeg et chok... overalt var gulvet fyldt med ølkappler, cigaretskod, papir og andet affald. Der fandtes 339 tomme eller delvis tomme flasker rundt om i lokalet, heraf kun 115 i kasser eller papkartoner...«* Væltede stole og maling på bordene. Båndoptager og højtalere. Rektor lod tage billeder *»af den usandsynlige uorden«* og lover i et notat at tage en samtale med de psykologistuderende om forholdene. Heller ikke på dette dokument er der blod – i det store spil er det jo nærmest betydningsløst, at de studerende har holdt en fest. Men et dokument med øl og maling, det har jeg da fundet!

HVORFOR ER DER IKKE BLOD PÅ?

Som det allerede fremgår af de brudstykker af studenteroprøret, som findes i Konsistoriums arkiv i sagen om *»Studenterdemonstrationer«*, så er det såkaldte oprør en kompliceret affære. Det er ikke kun de oprørske studenter over for de gammeldags professorer. Der er også studenter, som ikke støtter protester og krav. Der er konservative professorer, men også lærere som langt hen ad vejen er enige med de kritiske studerende. Og der er en rektor, som yder vidtgående støtte til de kritiske studenter.

Ydermere er der ikke tale om en pludselig og uvarslet reaktion. Gennem mange år forud for 1968 blev der udtrykt utilfredshed med studieforholdene, både med den vanskelige studiestart, forholdet mellem studerende og professorer og med indholdet i studierne. Den voldsomme tilvækst af studerende i 1960'erne satte yderligere lys på de kritisable punkter og gav i sig selv anledning til nye problemer.

Der er heller ikke tale om en begivenhed, som er overstået på kort tid. Studienævnene blev formaliseret med den lov om universiteternes styrelse, som blev vedtaget i 1970 – samtidig med loven om Statens Uddannelsesstøtte og den lov, som bl.a. gav grønt lys for oprettelsen af RUC. Styrelsesloven betød, at professorerne ikke længere var alene om at repræsentere lærerne. Amanuenserne – der nu fik titel af lektorer – kunne vælges til poster i universiteternes styrende organer på linie med professorerne og fik samme ret som disse til at lægge linien i samarbejde med de studerende.

Studenteroprøret er således ikke en isoleret begivenhed, men en del af det forløb, som forvandlede det traditionelle universitet med relativt få studenter til masseuniversitetet.

ANDRE ARKIVALIER

Til grund for denne lille artikel ligger sagen fra 1968 om »Studenterdemonstrationer« fra Københavns Universitets konsistorium. Konsistoriums arkiv rummer mange andre sager, der kan belyse hele den forandring, der skete på universitetet i årene før og efter 1968, men dette arkiv afspejler kun de formelle dele af »oprøret«. Her findes det, som rektor har været nødt til at reagere officielt på. Derimod savner vi i Konsistoriums arkiv underretning om »stemningen« og »aktivismen« i forskellige studentermiljøer, og om de mere uformelle meningsudvekslinger mellem studerende og lærere, som har været med til at skærpe synspunkterne.

Specielt om studenternes organisering og politik i slutningen af 1960'erne findes en samling materiale i Rigsarkivets Håndskriftsafdeling (IV. Danmark-Norges almindelige historie), indeholdende løbesedler, aviser, referater, mødeindkaldelser osv. Denne samling er en vigtig del af grundlaget for en analyse af begivenhederne på psykologistudiet og forløbet frem til vedtagelsen af styrelsesloven: Studenteroprøret i Danmark af Steven L.B. Jensen og Thomas Ekman Jørgensen i Historisk Tidsskrift, bind 101, hæfte 2 (2001). Da de lavede deres undersøgelse, var afleveringen af arkivalierne fra Københavns Universitet til Rigsarkivet endnu ikke tilendebragt. Else Hansen har skrevet om utilfredsheden blandt universitetets studerende i slutningen af 1950'erne i Effektivitet eller frihed? Diskussioner om universitetsstudier 1957-1960 i Uddannelseshistorie (2005) (39. årbog fra Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie).

AFLEVERINGEN AF ARKIVALIER FRA UNIVERSITETERNE

I 1996 påbegyndtes afleveringen af arkivalier fra Københavns Universitet, og det stod hurtigt klart, at det på grund af universitetets lagdelte administrative struktur ville blive meget komplekst.

Rigsarkivet har løbende gennem årtier modtaget arkivalier fra Konsistorium, andre centrale administrative enheder på universitetet og fra fakulteterne, men kun meget sporadisk fra institutterne, faktisk har Rigsarkivet aldrig tidligere systematisk indsamlet institutternes arkivalier. Efter en møjsommelig opmåling og registrering af arkivalier ved de over 100 institutter kunne der igangsættes en indsamling, som blev foretaget af fire historiestuderende i samarbejde med Københavns Universitets centraladministration. Studenterholdet gik fra institut til institut og registrerede og pakkede de bevaringsværdige arkivalier i samarbejde med de lokale institutsekretærer og institutledere.

Ikke alle institutter havde haft gode traditioner for arkivdannelse og havde derfor jævnligt kasseret gamle papirer, og typisk er der kun afleveret meget små arkiver herfra. Andre institutter havde opbygget meget flotte og veldokumenterede arkiver, og blandt de største var arkivet fra Psykologisk Institut, som fylder næsten 250 æsker. Efter rundturen til de mange institutter besøgte studenterholdet fakulteterne og centraladministrationen og fik pakket deres mere velstrukturerede arkiver, så afleveringen fra Københavns Universitet kunne afsluttes i 2002 efter seks års arbejde.

Blandt de arkivalier, som blev afleveret fra Københavns Universitet, var universitetets første statut fra 1479. Den har i århundreder været opbevaret på rektors kontor,

hvor den er blevet fremvist ved særlige lejligheder. Nu er den kommet på sin rette plads blandt Rigsarkivets arkivalier fra middelalderen. Den er et vidnesbyrd om, at Københavns Universitet er Danmarks vel nok ældste myndighed, som oven i købet altid har haft samme navn.

Mens afleveringen fra Københavns Universitet var i gang, blev der også igangsat afleveringer fra de øvrige universiteter i landet. For Rigsarkivet betød det indsamling af arkivalier fra Landbohøjskolen, Danmarks Tekniske Universitet og Danmarks Pædagogiske Universitet. Også her var fokus på institutarkivalier. Blandt de største skal nævnes arkivet fra Klinisk Institut på Landbohøjskolen, som lå inde med et meget stort arkiv, herunder sygejournaler på husdyr tilbage til 1859.

Fra begyndelsen var der i Rigsarkivet tvivl om værdien af arkivalierne fra institutterne, men det har vist sig, at der er bevaret mange særdeles værdifulde og unikke arkiver på institutterne, blandt andet fra studienævn og institutbestyrelser, som vil give de bedste muligheder for at forske i, hvorledes den demokratiske universitetsstyrelse, som blev indført med Styrelsesloven i 1970, fungerede.

Ninna Pedersen

Uskyldig dømt

Ninna E. Pedersen blev i 1975 dømt ved landsretten i en injuriesag. I følge anklageskriftet havde hun blandt andet beskyldt Svendborg Kommunes socialinspektør for at have åbnet private breve, bagtalt personalet, begået dokumentfalsk og meget andet. Efterfølgende udgav hun en bog om sagen med titlen *Uskyldig dømt*. På omslaget er der referencer til flere af de fejl, som hun mente socialinspektøren (Børge) havde begået. Blandt meget andet mente hun, at han uden om socialudvalget havde godkendt udgifter til ophængning af markiser på et plejehjem på Thurø, og at han på et udvalgs møde, for at chikanere hende, havde ladet omdele en rapport om sygedagpenge, som indeholdt mange personlige og lægelige oplysninger om hendes person. Dommen afskrækkede ikke Ninna E. Pedersen for fortsat at kritisere forholdene i den kommunale forvaltning, og tonen var, som hendes artikler i *Danske Tidende* 1979 viser, fortsat skarp og uforsonlig.

Ninna og tilsynsrådet

AF JESPER THOMASSEN

»Vi har en socialdemokratisk ledet kommune med socialdemokratisk in-filtrering overalt.« I juni 1979 kunne læserne af »Danske Tidende« se en artikel af byrådsmedlem for Fremskridtspartiet i Svendborg Ninna E. Pedersen, hvor hun langede voldsomt ud efter særligt de socialdemokratiske byrådskolleger.

Formanden og to tidligere forretningsførere for Andelsboligforeningen i Svendborg var socialdemokrater, og Ninna E. Pedersen fremsatte i artiklen åbenlyse påstande om, at der med bystyrets velsignelse og aktive deltagelse blev dækket over et syndigt rod i regnskaberne af en størrelsesorden og karakter, så der formodentlig var tale om den rene kriminalitet. Regningen, blev det forudsagt, ville uden tvivl ende hos Svendborg Kommunes og landets øvrige skatteborgere; det skulle bl.a. kommunens økonomiudvalg nok sørge for.

Sådanne påstande kunne byrådets øvrige medlemmer ikke sidde overhørig, og på byrådsmødet den 5. november, hvor bl.a. godkendelsen af Svendborg Andelsboligforenings regnskab var på dagsordenen, blev der af et byrådsmedlem stillet kritiske spørgsmål til Ninna E. Petersen: Hvori bestod det kriminelle, og hvorfor anmeldte hun det ikke selv til kriminalpolitiet i Svendborg, når hun tilsyneladende var den eneste, som kendte til bedrageriet? Ninna E. Petersen forlod straks mødet, og byrådskollegaen fik derfor ikke svar på sine spørgsmål. Andelsboligforeningens regnskab blev derefter godkendt.

SAGEN KOMMER FOR TILSYNSRÅDET

Ninna E. Pedersen klagede efterfølgende over byrådsmødets forløb til Tilsynsrådet for Fyns Amt, hvis opgave det var at holde øje med den kommunale styrelse,

herunder eventuelle lovbrud, samt føre tilsyn med de kommunale regnskaber. Hun hævdede at have været udsat for et personangreb, og at borgmesteren havde forsømt sin opgave som mødeleder ved ikke at bremse byrådskollegaen. Desuden mente hun ikke, at borgmesteren burde have tilladt, at hendes artikel blev drøftet under et dagsordenspunkt, som vedrørte godkendelse af andelsboligforeningens regnskab samt, at en sådan diskussion burde være foregået bag lukkede døre og ikke på et åbent byrådsmøde.

Klagen blev behandlet på tilsynsrådets møde i januar 1980, og Ninna E. Petersen fik ikke medhold. Der havde ikke været tale om et personangreb, men tværtimod om et for dagsordenspunktet relevant indlæg.

EN TYPISK SAG FOR TILSYNSRÅDET?

Alle ved, at kommunernes lidenhed nogle gange er årsag til problemer. De, der er aktive i én sammenhæng, er det ofte også i andre sammenhænge, og kommunalpolitikkerne har ofte mange forskellige kasketter på. Som tilsynsførende med den kommunale styrelse var det bl.a. tilsynsrådernes opgave at kontrollere, at de mange kasketter ikke blev blandet sammen.

Selvom Ninna E. Petersen i det her fremlagte eksempel ikke klagede over »kasketsammenfald«, men derimod over et påstået personangreb i byrådsalen, så er der ikke tvivl om, at hele sagen i sidste ende handlede om kasketter – eller »pampervældet«, som hun selv kaldte det i en efterfølgende artikel i Danske Tidende fra november 1979, hvor der blandt andet stod: »Pampervældet består i, at visse partier tilgodeser hinanden, når de kan tildele hinanden lønnede poster som skatteyderne betaler, det gælder om at tilrane sig mest muligt. Om de mennesker, der får posterne kan bestride dem eller ej, betyder intet.« Og lidt længere fremme i artiklen: »Når der skal tildeles malerarbejde og andre offentlige arbejder i kommunen, ja, så tilgår entreprenen altid de malermestre, der har den røde partibog i orden. Selvom andre som oftest ville kunne gøre arbejdet både billigere og bedre. Når der skal ansættes folk til kommunen, er PARTIBOGEN mere værd end selv de bedste kvalifikationer. Derfor ser vi i Svendborg så mange af den forhenværende borgmesters familie antaget til de forskellige poster i kommunen.«

Lovgivningen og tilsynsrådet så det som et spørgsmål om habilitet og inhabilitet, og sager herom var ofte til behandling på tilsynsrådernes møder. I 1980 havde Tilsynsrådet for Fyns Amt i alt 60 sager på dagsordenen og heraf handlede syv om inhabilitet. Nogle gange var der tale om klagesager, hvor særligt byrådsmedlemmer såede tvivl om kollegernes habilitet i sager, hvor der allerede var truffet beslutning.

Andre sager var forespørgsler, hvor der blev spurgt til mulige problemer med habiliteten i sager, som stod for at skulle behandles. Yderligere var der dette år otte sager om direkte eller indirekte kommunalt tilskud til bl.a. sportsforeninger og biografer. Sager, hvor der sikkert også har været mulighed for problematiske person- og interessesammenfald. Striden i Svendborg byråd, som endte med ikke bare en enkelt, men flere klager til tilsynsrådet, var derfor ganske typisk.

Ninna E. Pedersen og hendes forsvarer, 1975. (Foto: Svendborg Museum)

TILSYNSRÅDENE OG DERES SAGSOMRÅDE

Tilsynsrådene blev oprettet i 1970. Statsamtmanden i det pågældende amt var formand, og derudover var der fire medlemmer valgt af amtsrådet blandt dets medlemmer. Et medlem af tilsynsrådet kunne godt samtidig sidde i en kommunalbestyrelse, men vedkommende deltog så ikke i behandlingen af sager fra den pågældende kommune. Rådernes fornemste opgave var at holde øje med, at kommunalbestyrelserne hverken traf beslutninger, som var i strid med lovgivningen eller undlod at udføre lovpligtige opgaver. Sager blev som udgangspunkt rejst for rådet, enten i form af forespørgsler fra kommunalbestyrelserne eller som klagesager anlagt af privatpersoner eller af et medlem af en kommunalbestyrelse.

En gennemgang af de 60 sager, som Tilsynsrådet for Fyns Amt havde til behandling på dets 10 møder i 1980, giver et godt overblik over, hvilke typer af sager der blev forelagt rådet, og hvem der rejste dem.

Den største gruppe af sager vedrørte kommunalbestyrelsens virksomhed. I alt var der 29 sager af denne type til behandling i 1980, og de vedrørte bl.a. spørgsmål om habilitet, udbetaling af diæter til byrådsmedlemmerne, forhold omkring byrådenes møder samt valg af medlemmer til udvalg m.v. Mange af disse sager var resultatet af forespørgsler fra kommunalbestyrelser, som ønskede at komme eventuelle problemer i forkøbet ved på forhånd at søge om godkendelse af forholdene. Men der var også klagesager, som typisk blev rejst af enkelte byrådsmedlemmer som i tilfældet med Ninna E. Pedersens klage over borgmesterens mødeledelse.

Den næststørste sagsgruppe vedrørte køb og salg af kommunens ejendomme og grunde. Dem var der 12 af i 1980. Herefter fulgte sager om kommunale tilskud til private foreninger, biografer m.v. samt sager om afgørelser truffet af kommunalbestyrelsen i forhold til private personer eller virksomheder. Dem var der henholdsvis 8 og 9 af. Endelig var der to sager, hvor tilsynsrådet af et ministerium blev bedt om at kommentere et cirkulæreudkast.

Sagerne blev som hovedregel rejst af enten den samlede kommunalbestyrelse eller enkelte kommunalbestyrelsesmedlemmer, hvilket var tilfældet ved 40 ud af de 60 sager, som blev behandlet i 1980. Af disse 40 sager havde langt størstedelen form af forespørgsler. Kun 17 sager blev rejst af private personer eller virksomheder, mens 3 sager blev rejst af tilsynsrådet selv eller et ministerium.

Som det fremgår, blev mange sager rejst som forespørgsler fra kommunalbestyrelserne. Det viser, at tilsynsrådene havde en vigtig præventiv funktion. Under halvdelen af sagerne i 1980 var egentlige klagesager, og heraf var under en tredjedel blevet rejst af en privatperson. Uanset om tilsynsrådet besvarede forespørgsler, og dermed var med til at forhindre lovbrud, eller om de afgjorde klagesager, så fortæller de bevarede sager en vigtig historie om en del af de store og små problemer, som har gjort sig gældende i nærdemokratiet og i den kommunale forvaltning.

TILSYNSRÅDENES ARKIVALIER

Tilsynsrådene havde sæde ved statsamterne, som også fungerede som sekretariat. Arkivalierne er derfor blevet afleveret til landsarkiverne sammen med statsamternes

øvrige arkivalier, men ved aflevering og registrering er de holdt for sig selv som en særlig arkivgruppe.

Statsamterne og tilsynsrådene er blandt de første statslige myndigheder, som har afleveret arkivalier efter iværksættelsen af den nyeste indsamlingsrunde i 2006. Som følge af statsamternes nedlæggelse og oprettelsen af de nye statsforvaltningerne blev det nemlig aktuelt at aflevere de gamle arkiver til landsarkiverne, så der ikke skulle bruges tid og kræfter på at flytte dem. Interesserede kan derfor finde statsamternes og tilsynsrådernes arkivalier i landsarkivernes magasiner helt frem til og med 1992.

Tilsynsrådernes vigtigste og fornemste arkivale er forhandlingsprotokollen og de papirer, som knytter sig til den i form af dagsordener, mødereferater og mødepapirer. Ikke alle de sager, som tilsynsrådet skulle tage sig af, kom på dagsordenen til møderne. Faktisk var de fleste sager rene rutinesager, som statsamtets jurister tog sig af. De kontrollerede blandt andet, at regnskaber, skøder samt aftaler og kontrakter om dette og hint overholdt lovens formelle bestemmelser. Gjorde de det, blev de blot forelagt på rådernes møder som efterretningssager – dvs. til orientering. På dagsordenen kom kun de sager, hvor rådet skulle tage stilling og træffe en afgørelse.

Til det daglige arbejde blev der anvendt en journal med tilhørende journalsager. I forhandlingsprotokollen er der altid en henvisning til sagens journalnummer, så det er let at finde rundt i og bruge tilsynsrådernes sager – også for nybegynderen, som ikke har prøvet at arbejde med arkiver før. Journalsagerne er som regel arkiveret efter kommunenummer, så den der ønsker at finde sager fra en bestemt kommune, har også let adgang til sagerne.

Størstedelen af de sager, som blev behandlet ved tilsynsrådene, vedrører kommunens og kommunalbestyrelsens forhold, og kun i et mindretal af sagerne optræder der private personer. Selvom både forhandlingsprotokoller og journaler er omfattet af arkivlovens bestemmelse om 75-års adgangsfrist for arkivalier, som omhandler enkeltpersoners private eller økonomiske forhold, så vil de fleste interesserede forholdsvis let kunne opnå adgang til at bruge den del af materialet, som er over 20 år gammelt.

Som det fremgår af artiklen, havde de bedst fungerede patienter forskellige arbejdsopgaver. Hovedpersonen i artiklen, Peter, var således postbud på Andersvænge, også efter at han flyttede i egen bolig. På billedet fra 1940-1941 ses to patienter med madtransportvogn foran afdeling D2. Billedet findes på Dansk Forsorgsmuseum Andersvænge i Slagelse.

Den firpattede ko

AF CHRISTIAN LARSEN

»**Bastarb[ejde]**, *Knipling, men det bliver ikke rigtig til noget. Er meget vild i Leg med andre, bander undertiden som en Tyrk, dog ellers ret blød i det. Klæder sig selv paa, ellers Hjælp med Toilettet. Renlig; træg til Spisning.*« Således beskrives den da otteårige Peter i journaloptegnelserne fra åndssvageinstitutionen Ebberødgård i 1937, hvor han havde været i seks år.

Peters fødsel i 1929 havde været normal, men året efter blev han indlagt på et sygehus, hvor man fandt symptomer på hjernebetændelse, ligesom der udviklede sig vand i hovedet. Sygehuslægen erklærede Peter for åndssvag i slutningen af 1930 og søgte om, at Peter blev optaget i Østifternes Åndssvageanstalt.

I optagelsesskemaet skulle lægen blandt andet angive, om der tidligere havde været åndssvaghed i familien, »*Er nogen af Forældrene drikkfældige eller udskøjende (forbryderiske)*«, og om den åndssvage kunne tale, hjælpe sig selv m.v. i det daglige. Peter blev inddraget under åndssvageforsorgen i juni 1931 og anbragt på Ebberødgård i Nordsjælland. Diagnosen var debilitas (evnesvaghed) og hydrocefalus I. gr. (vand i hovedet) samt organiske forandringer.

Ebberødgård var arbejdshjem for voksne samt plejehjem for arbejdsuduelige åndssvage voksne og børn, og institutionen havde hen ved 1100 patienter. I 1931 blev det noteret, at Peter var en stille venlig og glad lille dreng, der sad dagen igennem og småpludrede eller legede med et eller andet stykke legetøj. Han kunne sige enkelte ord, men lød ikke sit navn. Peter måtte mades, men spiste gerne. Han var urenlig, men havde ellers ingen uvaner. Fra midten i 1930'erne fik Peter problemer med sit syn, idet han var meget nærsynet, men »*tør ikke bruge Brilller.*«

GAMMEL BAKKEHUS 1939-1946

I begyndelsen af 1939 blev Peter overflyttet til Gammel Bakkehus på Frederiksberg, som var skolehjem for cirka 250 udviklingsdygtige åndssvage børn, og han begyndte i 1. klasse. Peter blev året efter betegnet som en flink og villig dreng, der gjorde fremskridt. »*Temprament [!] meget vekslende, han er renlig og meget sirlig med sit Tøj, kan volde Vanskeligheder, men er nem at disciplinere og er lydig.*« Udover de årlige vurderinger finder man også notitser om store og små ting i journalen, for eksempel at Peter 17. december 1943 slog sin underlæbe, havde fået nogle inficerede sår og var blevet behandlet med 2% lapisopløsning.

Synsproblemerne plagede ham dog stadigvæk. Peter lagde hovedet på siden, når han skulle læse i en bog. Lægerne mente, at hans skrå læsestilling sikkert stammede fra en tilbøjelighed til at bringe øjnene i den stilling, som gav mindst nystagmus (hastig, ufrivillig bevægelse af øjnene). Man måtte derfor sikkert lade ham selv vælge den for ham bedste hovedstilling.

FLINK, OMGÆNGELIG OG HØFLIG

I 1946 var Peter blevet 17 år, og forældrene ville gerne have ham hjem, men kunne ikke finde passende beskæftigelse til ham. Han blev derfor overflyttet til åndssvageanstalten Andersvænge ved Slagelse.

I en udtalelse fra Gammel Bakkehus til Andersvænge hed det om Peter, der havde en IK på 65, at han kunne læse en let tekst og »*skrive helt pæne Smaabreve. I Regning er han flittig og flink og kan klare Opgaver i Add. og Subt. under 1000. Da han er ganske forstandig har han et godt Udbytte af Undervisningen i de mundtlige Fag. Han er særdeles flink til Børstenbinderi og Stolesædefletning.*« Han havde en pæn optræden, var venlig og høflig, let omgængelig og pålidelig. »*Af og til kan han være lidt opstemt og »stor i Slaget*«, men han er let at sætte paa Plads.« Han klarede sig godt blandt kammeraterne.

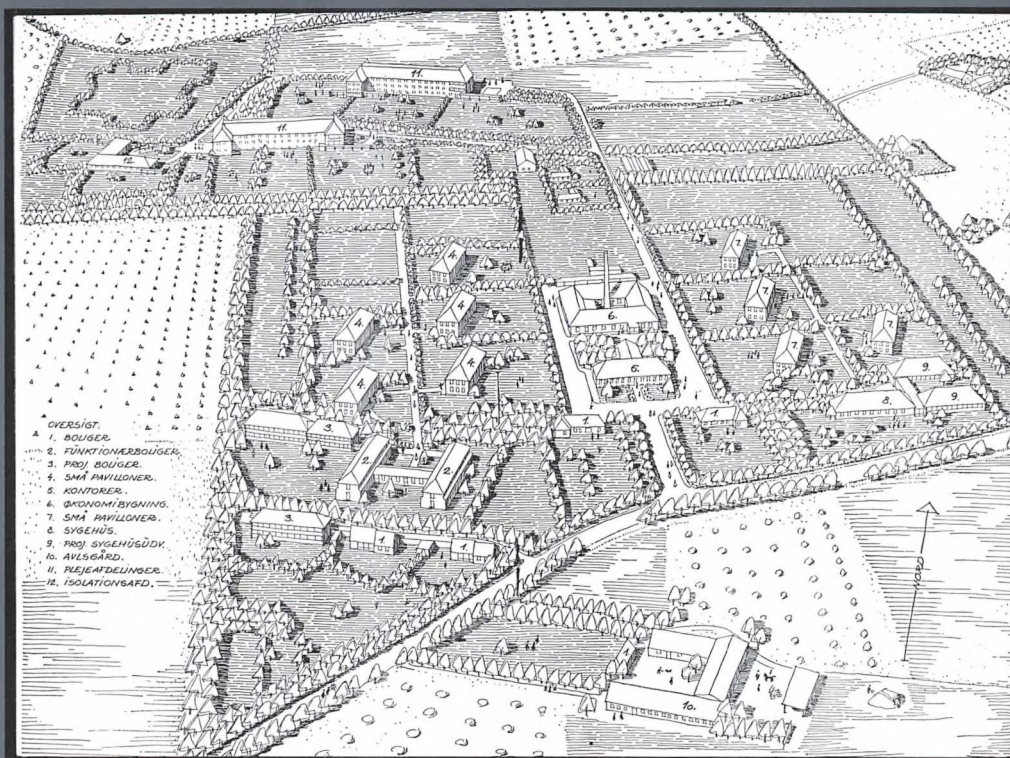
I journalen kan man se, at Andersvænge havde det samme indtryk: En flink, omgængelig og høflig ung mand, der kom godt ud af det med sine kammerater. »*Med sin egen person sirlig og god ved sit tøj. Sexuelle vanskeligheder ingen, ser ikke den vej pigerne er [...] fritidsinteresser læsning og radio.*« De eneste problemer, der er noteret i journalen, er med hensyn til maden. I 1963, 1966, 1967, 1968 og 1969 hed det, at Peter godt kunne være lidt vanskelig, når det gjaldt maden: »*Beklager sig over forplejningen, især over at maden – især kødet – altid er koldt*« (1967). Det kan man nu godt forstå.

De første år på Andersvænge var Peter beskæftiget på værkstedet, men blev derefter medhjælp hos inspektøren og på depotet. Fra 1970 var han internt postbud på Andersvænge.

FRA PATIENT TIL KLIENT

Fra 1966 findes der i Peters sag ikke alene den lægelige journal, men også den sociale afdelings journal. Der er en enkelt optegnelse fra 1966, og det er først i 1973, at journalen for alvor begynder. Og heri kan vi på 36 tætskrevne sider følge Peter

På billedet ses grundplanen over Andersvænge i 1955, hvor institutionen fejrede 15 års fødselsdag. Som man kan se, var institutionen opdelt i funktionsområder, således at personaleboligerne (2) og patientafdelingerne (11) lå i hver sin ende af Andersvænge. Tegningen stammer fra Erik Ejlers og N.E. Bank-Mikkelsen (red.): Andersvænge 1940-55 (1955).

frem til 1980, ikke som patient på en anstalt, men som klient i det sociale system. I 1969 omtales han som »Pt.« (patient), i 1971 er han »Kl.« (klient).

I 1966 begyndte Peter at arbejde på et beskyttet værksted. I den sociale journal blev det noteret, at han tænkte meget over sin fremtid og arbejdet på værkstedet. *»Det er givet at hans mangeårige ophold på institution og herunder et mere bestemt arbejde, skal have sin tid for at akklimatisering til helt andet og mere stramme arbejdsforhold, men det er mit indtryk, at Peter i dag er på vej til at indordne sig under de nye forhold.«* Peter holdt dog op på værkstedet efter kort tid.

UD EFTER 43 ÅR PÅ INSTITUTION

Peter havde allerede i 1969 givet udtryk for, at han ønskede et værelse ude i byen men fortsætte med at arbejde på Andersvænge. På institutionen bakkede man op om Peters ønske. I første omgang fik han sit eget værelse, hvilket han var meget tilfreds med, men drømmen om et liv uden for Andersvænge forsvandt ikke.

Nogle år senere – i 1973 – holdt socialrådgiveren og afdelingslederen møde med Peter og hans forældre. Fra Andersvænges side anså man ønsket for at være realistisk, og forældrene var glade for, at Peter kunne få en sådan chance. Og i marts 1974 blev han udskrevet til familiepleje hos sig selv i en klublejlighed. På det tidspunkt havde han tilbragt 43 af sine 45 leveår på institution. Han fortsatte med at arbejde på Andersvænge.

I forbindelse med udflytningen fik Peter en hjemmevejleder, som besøgte ham med 2-3 ugers mellemrum, og der blev lavet en personlig hygiejneplan og en rengøringsplan. Hjemmevejlederen begyndte at optræne Peter til selv at prøve at købe ind til tørmad, men han skulle stadig spise aftensmad på Andersvænge. *»Forældrene har taget det meget ilde op, og de har ringet til flere forskellige på AV... [...] Jeg mener stadig, at det er relevant, at optræne kl. til så meget selvstændighed som muligt.«*

PETER BLIVER GIFT

Peter havde i mange år været gode venner med Pia, og i april 1976 var de til møde på Andersvænge om fremtiden. Pia, der var to år ældre end Peter, havde også været under særforsorgen. De var begge meget opsatte på at blive gift, og Andersvænge var positiv over for det, fordi de kunne støtte op om hinanden. *»Det bør bemærkes, at det er Pia, der hele tiden har holdt Peters lejlighed i så pæn stand«*, blev det noteret.

I september 1976 stod så brylluppet med middag for 35 personer. Peters hjemmevejleder var aktivt involveret i bryllupsplanlægningen og noterede stort og småt i journalen. Det er derfor, at vi ved, at bryllupsmiddagen stod på *»Suppe, kalvesteg m/grøntsager og Rubinsteinerkage, kaffe, natmad med kaffe og the samt diverse vine.«*

Peter fortsatte med at arbejde på Andersvænge. I 1977 fik han bevilget nedsat arbejdstid, dvs. fri hver lørdag og de øvrige dage kl. 14, men det blev Peter meget sur over, fordi *»Han følte det som en personlig fornærmelse, at han var på nedsat tid.«* Peter har sikkert følt, at nedsat arbejdstid var noget, man gav til ressourcetsvage personer, og det var han i hvert fald ikke. Kort tid derefter fik han sin gamle arbejdstid tilbage.

Den sidste optegnelse i journalen er fra oktober 1980, hvor hjemmevejlederen var på besøg sammen med en sagsbehandler fra Slagelse Kommune. I 1980 overdrog staten særforsorgen til amterne, men da Peter var invalidepensionist med bopæl uden for Andersvænge, overtog Slagelse Kommune hans sag.

DEN FIRPATTEDE KO

Peters journal belyser sammen med de andre patientjournaler fra åndssvageinstitutionerne den danske forsg for åndssvage fra de første institutioners oprettelse i 1850'erne til 1980, hvor særforsorgen overgik til amterne. Patientjournalerne fortæller selvfølgelig om patienten selv, men de belyser også den måde, hvorpå behandlerne så på deres patienter. I Peters sag findes både en lægelig og en social journal, og hver journal har et forskelligt fokus: den lægelige på Peter som patient, den sociale på Peter som klient.

Men Peters sag er også et eksempel på forandringerne i dansk åndssvageforsorg i 1960'erne og 1970'erne, hvor der skete en normalisering af de åndssvage. Ved åndssvagebogen af 1959 oprettedes Statens Åndssvageforsorg, ledet af en bestyrelse, der blandt andet skulle rumme en speciallæge i psykiatri, et pædagogisk uddannet medlem og en forældrerepræsentant.

Ligeledes blev institutionerne samlet i elleve forsorgscentre, som fik en firhovedet centerledelse – i samtiden kaldet den »firpattede ko«: en lægechef, en pædagogisk chef, en socialfaglig chef og en økonomisk chef. Overlægerne og deres bestyrelser mistede magt til en ny gruppe: pædagoger og forældreforeningen. Endvidere blev der oprettet et ankenævn, som behandlede klager over iværksættelse eller ophør af forsorg.

EN MENNESKELIG TILVÆRELSE MED RETTIGHEDER

Statens Åndssvageforsorg med forsorgschef N.E. Bank-Mikkelsen (1919-1990) i spidsen stod i det følgende årti for en række forandringer af åndssvageforsorgen. Bank-Mikkelsen forsøgte sig med en ny terminologi, hvor »evnesvage« skiftede navn til »åndssvage«, fordi de åndssvage *havde* evner af forskellig art og styrke, evner som forsorgen skulle hjælpe dem til at udvikle. Forældrene var dog ikke glade for, at man tog den gamle åndssvagebetegnelse frem, og på længere sigt var det »evnesvag«, som vandt udbredelse.

Åndssvage skulle behandles ligeværdigt, som medmennesker og medborgere, hvilket indebar etablering af en menneskelig tilværelse. De skulle ikke længere bare opbevares, de skulle behandles. Der blev derfor også sat bremses for nedværdigende og straffende behandling af åndssvage, og der blev skredet ind over for afstraffelse, lussinger og så videre. Man lagde tillige vægt på, at åndssvage havde rettigheder, for eksempel at kunne få lomme penge, som de selv måtte bruge, hvilket var vigtigt for dem.

Man begyndte med en opbygning af åndssvageforsorgens fremtidige skolevæsen og pædagogiske institutioner. Og der blev etableret værksteder som tilbud om beskæftigelse efter skoletid, således at der kom andre oplæringsstilbud end de traditionelle: gartneri og landbrug. I 1958 var der 58 skoler og 30 værksteder, fire år senere 93 skoler og 45 værksteder.

For Peters vedkommende kan man også se denne udvikling i hans journal. Han fik arbejde på et beskyttet værksted, institutionen bakkede op om hans ønske om en tilværelse uden for Andersvænge, og han kom faktisk ud. Han gik fra at være patient til at blive klient og fik en så normal som muligt tilværelse, herunder også ægteskab.

ARKIVERNE FRA DET SOCIALE OMRÅDE

Peters sag findes i Andersvænges klientsager 1937-1988 i Landsarkivet for Sjælland, pakke 34. Det skal bemærkes, at Peter og Pia ikke er deres rigtige navne, idet de er blevet anonymiseret på grund af sagens personfølsomme oplysninger. Udover lægejournalen og socialrådgiverens journal rummer Peters sag også et arvelighedsskema fra Universitetets Arvebiologiske Institut 1948, intelligensprøver, røntgenanalyser (han blev røntgengennemlyst en gang om året 1946-1970), under-

visningsrapporter fra 1960'erne, korrespondance, attester med videre. Peters journal fra Gammel Bakkehus er tidligere blevet afleveret til landsarkivet i København, og sammen med optegnelserne fra Andersvænge giver de et indgående blik i Peters liv fra hans 2. til 51. år.

Statens Arkiver har en stor samling af arkivalier fra det statslige sociale område, som er blevet forøget gennem de sidste ti års indsamlinger. Der er blevet afleveret arkivalier fra Socialministeriet og styrelserne under ministeriet, Socialforskningsinstituttet, Kofoeds Skole med flere. På handicapområdet er Statens Åndssvageforsorgs arkiv blevet afleveret, og i de 536 pakker journalsager vil man kunne finde materiale til belysning af forsorgens virke 1959-1970.

Klientsagerne fra Andersvænge er kommet ind i forbindelse med aflevering fra de enkelte særforsorgsinstitutioner. Alle klientsager oprettet før 1980 fra de centrale institutioner inden for åndssvageforsorgen, døveforsorgen og blindeforsorgen er bevaret. Hvad angår klientsager fra epileptiker- og vanføreforsorgen samt ordblindinstitutioner, er sager for personer født den første i en måned bevaret. Derimod er alle klientsager fra tale- og høreinstitutioner før 1980 blevet kasseret.

Især åndssvageforsorgens afleveringer fylder godt, og de knytter sig an til tidligere indsamlinger. Fra Andersvænge er der nu i Statens Arkivers samlinger over 700 pakker klientsager, fra Ebberødgård hen ved 400 pakker, Gammel Bakkehus 82 pakker og fra Den kellerske Åndssvageanstalt i Brejning 2074 pakker, som dokumenterer dansk åndssvageforsorg gennem de sidste 150 år. Der er tale om et værdifuldt materiale, som allerede har været anvendt i den handicaphistoriske forskning (se boks).

Statens Arkivers samlinger rummer således et stort materiale til autentisk dokumentation af lovgivningsprocessen og de politiske tiltag (Socialministeriets arkiv), regelfortolkning og tilsyn med regionale og lokale institutioner (styrelsernes arkiver) samt ikke mindst borgerkontakten på det sociale område (institutionernes arkiver).

LITTERATUR OM PSYKISK UDVIKLINGSHÆMMEDE

Birgit Kirkebæk: »Da de åndssvage blev farlige«, 1993 [perioden 1884-1902].

Edith Mandrup Rønn: »De fattige i ånden -«. Essays om kultur, normalitet og ufornuft. En etnologisk undersøgelse af praksis inden for dansk åndssvagevæsen og -forsorg ca. 1840-1990. Med eksempelmateriale fra den tidligere åndssvageanstalt i Ribe, 1996.

Birgit Kirkebæk: Normaliseringsperioden. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970 med særligt fokus på forsorgschef N.E. Bank-Mikkelsen og udviklingen af Statens Åndssvageforsorg 1959-1970, 2001.

Nete Balslev Wingender: » – Drivhuset for den sygnende Plante! -«. Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855-1902, 1992

Torben Hvam med flere: Ebberødgårds historie, 1994.

Poul Duedahl: Billeder fra en anden verden. Den kellerske Anstalt i Brejning 1899-1999, 1999.

Birgit Kirkebæk: Defekt og deporteret. Ø-anstalten Livø 1911-1961, 1997.

Birgit Kirkebæk: Løstfærdig og løssagtig – kvindeanstalten på Sprogø, 2004.

De offentlige mødrehjælpsinstitutioner blev oprettet i 1939 og havde til formål at give personlig, social og juridisk bistand, råd og vejledning til gravide kvinder, mødre og familier med spæde og små børn. I praksis betød det, at Mødrehjælpsinstitutionerne bistod kvinder i forbindelse med faderskabsager. Institutionerne formidlede børn til bortadoption og hjalp socialt dårligt stillede familier med for eksempel brugte barnevogne, tøj etc. Derfor kan man i mødrehjælpsarkiverne foruden abort- og sterilisationsager også finde faderskabs-, adoptions- og sociale sager. På billedet er en kvinde mødt op til konsultation hos Mødrehjælpen i København i 1949. (Scanpix)

Britta og børnene

Abortsager i Mødrehjælpens arkiver

AF ANNETTE ØSTERGAARD SCHULTZ

Den 15. februar 1967 gik en 34-årig kvinde, lad os kalde hende Britta, op til sin læge i Ålborg og bad om at få en abort. Britta havde i forvejen fire børn. Med sin første mand havde hun tre i alderen fra 10 til 13 år og med sin nuværende ægtefælle et barn på 2 år. Sin femte graviditet ønskede hun ikke at gennemføre. Det var ikke væsentlige økonomiske problemer, der fik hende til at søge abort, selv om familien da sad lidt småt i det. Det var heller ikke antallet af børn i sig selv, skønt hun havde rigeligt med arbejde med dem, hun havde.

Problemet var først og fremmest hendes mand. De havde levet i et godt ægteskab, indtil de fik et barn sammen. Manden var blevet svært glad for dette barn, og de tre andre, lidt større børn, var nu bare i vejen. Ustandseligt blev de rettet på og fik skæld ud. De var blevet kuede og nervøse, og det havde fundet helt konkrete udtryk: De var alle tre begyndt at bide negle, og den yngste af de tre, en pige på 10 år, var blevet sengevæder. Forholdet mellem ægtefællerne var nu præget af skænderier.

Brittas læge gjorde det, han skulle gøre. Efter at have konstateret, at hun var gravid, sendte han hende videre til Mødrehjælpen. Og herfra blev hun tilsagt til møde den 24. februar med henblik på en samtale med en socialrådgiver og undersøgelse hos Mødrehjælpens egen læge. Når Mødrehjælpen havde afsluttet sine undersøgelser, skulle abortsamrådet træffe afgørelse, om der var grundlag for, at Britta kunne få en abort.

BRITTAS CHANCER

Hvad var Brittas chancer for at få en abort? Siden 1937 havde abort været lovlig, når graviditeten var et resultat af en voldtægt. Derudover var abort legal, når indgrebet var nødvendigt for at afværge alvorlig fare for kvindens liv eller helbred. Og endelig hvis der var risiko for, at barnet på grund af arvelige anlæg kunne blive for eksempel

åndssvag eller komme til at lide af en alvorlig og uhelbredelig legemlig sygdom.

I 1956 tilføjedes det såkaldte sociale abortkriterium. Det gemte sig bag uddybningen i lovens §1, stk. 1: *»Når svangerskabets afbrydelse er nødvendig for at afværge alvorlig fare for kvindens liv eller helbred. Ved bedømmelsen af denne fare skal der på grundlag af en vurdering af samtlige omstændigheder, herunder de forhold, hvorunder kvinden må leve, tages hensyn ikke alene til fysisk eller psykisk sygdom, men også til tilstedeværende eller truende fysiske eller psykiske svækkelsestilstande.«*

De øvrige legale grunde til provokeret abort fandtes i stykke 2-4, hvor stykke 2, omhandlede voldtægt, stykke 3, arvelige anlæg for alvorlig sygdom eller alvorlige beskadigelser eller sygdom pådraget fosteret, og stykke 4, at kvinden selv havde så alvorlige psykiske eller fysiske defekter, at hun måtte anses for uegnet til at tage vare på et barn. Opfyldte kvinden et af disse kriterier, kunne den provokerede abort gennemføres inden udløbet af den 16. svangerskabsuge.

Med henblik på at afgøre, om kvinden opfyldte betingelserne, blev der i forbindelse med alle mødrehjælpsinstitutionerne nedsat abortsamråd. Samrådene bestod af mødrehjælpsinstitutionens leder eller en anden medarbejder med tilsvarende uddannelse og to læger, så vidt muligt én med speciale i gynækologi eller kirurgi og én med speciale i psykiatri.

UNDERSØGELSE OG AFGØRELSE

Mødrehjælpens læge konstaterede ved sin undersøgelse den 24. februar, at Britta nu var 8-10 uger henne i graviditeten. Hun var i det store og hele rask, og hverken hun eller hendes mand led af arvelige sygdomme. Lægen kunne ikke finde nogen somatisk grund til at lade Britta gennemføre en provokeret abort. Britta blev sendt videre til en psykiater.

Efter to gynækologiske undersøgelser, først hos sin egen læge og dernæst hos Mødrehjælpens, konsulterede Britta nu, den 28. februar, en psykiater. Hendes argumentation var blevet skærpet en smule siden fire dage tidligere. Dengang havde hun lidt opgivende slået ud med hænderne og sagt, at ægteskabet på grund af det dårlige forhold mellem manden og de tre ældste børn var så ustabil, at hun ikke kunne se anden udvej end at få det opløst.

Over for psykiateren sagde hun nu, at hun og manden var blevet enige om at søge separation. For psykiateren var det imidlertid ikke rigtigt noget argument. Da Britta sagde, at hun ikke kunne overskue at skulle stå alene med fem børn, spurgte psykiateren, om hun da kunne overskue at stå alene med fire? Nej, sagde Britta, det kan da være galt nok.

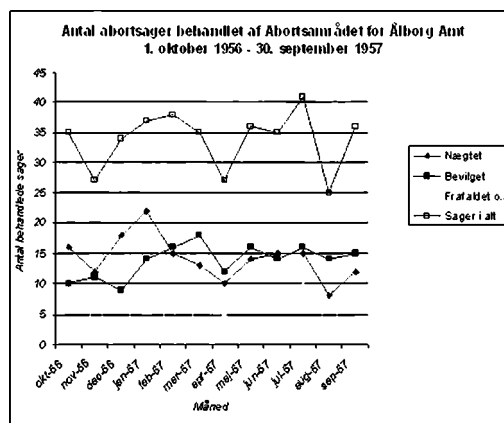
Psykiateren konkluderede, at hele snakken om separation nok mest var spil for galleriet, det vil sige for Mødrehjælpen.

Psykiateren spurgte også, hvordan hun ville reagere, hvis hun fik afslag. – Så må jeg jo klare det selv, svarede Britta. At hun ikke over for Mødrehjælpens psykiater ville uddybe efter hvilken metode, hun ville fremprovokere abort, tolkede psykiateren som et tegn på, at hun nok ikke ville gøre alvor af det.

Udsigterne for de tre ældste børns mentale sundhed i et fortsat ægteskab, hvor

Svangerskabsloven trådte i kraft den 1. oktober 1956. Antallet af sager lå ret stabilt det første år og afhang således mere af, hvor mange uger, og dermed møder, der var i den pågældende måned end af en stigende bevidsthed om, at mulighederne for abort var blevet forøget. En svag tendens til, at samrådet efterhånden oftere fandt indikation for abort end det modsatte, kan konstateres. Men det mest interessante er måske, hvor ofte ansøgerne frafaldt ønsket, før samtlige de fornødne undersøgelser nåede at blive foranstaltet. I en god del af månederne nåede op imod 25% af kvinderne slet ikke frem til samrådets afgørelse.

jo nok især moderens ressourcer blev udfordret med yderligere et barn, var ikke et emne for psykiateren. Det var det heller ikke efter loven. Til gengæld kunne et sådant ustabil ægteskab med en mors hensyntagen til fem børn gå hen og blive ret opslidende og vel nok være en trussel for Brittias psykiske helbred. Psykiaterens konklusion var dog uden tøven: der sås ikke nogen psykiatrisk indikation for provokeret abort.

Dermed kunne abortsamrådet i Ålborg kun give afslag. Det skete ved mødet den 9. marts.

BRITTAS VALG

Fire dage senere mødte Britta op hos Mødrehjælpen og fik afgørelsen at vide. Hun tog det ganske roligt, som sagsbehandleren noterede, idet Britta forklarede og gentog, at hun så selv måtte »ordne det«. Sagsbehandleren syntes ikke forurolet, men gjorde blot opmærksom på, at Mødrehjælpen kunne tilbyde andre former for hjælp. Britta sagde, at hun ville henvende sig, hvis hun fik brug for det.

Britta henvendte sig ikke igen. Men i dette tilfælde skyldes det ikke, at hun i stedet henvendte sig til en kvaksalver eller selv »ordnede« sagen med en strikkepind. I september fødte hun en lille dreng. Det er noteret på Mødrehjælpens journalomslag, så en vis opfølgning har der været fra Mødrehjælpens side.

Udsigterne til at stå alene med fem børn var for barske for Britta. Eller også havde psykiateren ret, snakken om separation havde blot været et konstrueret argument for ønsket om abort. De to ægtefæller søgte ikke, i hvert fald ikke umiddelbart, separation. Der findes ifølge Ålborg Amts navneregister 1965-1969 ingen ansøgning fra nogen af dem.

LOVEN OM FRI ABORT 1973

Det sociale abortkriterium kom ikke Britta til gode. En nærmere analyse af de mange abortsager vil kunne afdække, om der var tale om en udvikling hen imod større velvilje for sociale kriterier, og/eller om der var forskelle fra amt til amt.

Den 1. oktober 1973 gennemførtes loven om fri abort inden udløbet af den 12. svangerskabsuge. Havde Britta stået i den samme situation 5½ år senere, kunne hun have nøjedes med at henvende sig til sin egen læge, som så havde henvist hende til et hospital, hvor hun kunne få udført indgrebet. Hun havde stået med valget og ansvaret for beslutningen.

Om loven i 1973 er det blevet sagt, at befolkningens retsfølelse sejrede: Det var nu op til kvinden selv at vurdere sin situation og påtage sig ansvaret, hvis hun ville afbryde sin graviditet.

Abortsamrådene vedblev også efter 1. oktober 1973 at bestå. Samrådet skulle stadig tage stilling, når fosteret var ældre end 12 uger, og hvis moderen for eksempel ikke havde dansk indfødsret.

Samtidig med oprettelsen af abortsamrådene i 1956, blev også Ankenævnet i sager om Svangerskabsafbrydelse oprettet. Nævnet skulle følge samrådenes arbejde og virke for en ensartet praksis landet over.

Overvågningen af praksis fortsatte også efter 1973 og loven om fri abort. Nævnet tog med udgangspunkt i nogle konkrete abortsager ud til samrådene og drøftede afgørelsen af sagerne. På grundlag af disse drøftelser udsendtes vejledninger om forståelse af de enkelte paragraffer i loven. Nævnet så sig også mere generelt foranlediget til at indskærpe, at samrådene skulle passe på ikke at lægge den endelige afgørelse over på lægernes skuldre i de tilfælde, hvor graviditeten lå ud over udgangen af 12. uge.

Og lægerne havde ret til at sige fra, sådan som en overlæge på Nibe Sygehus gjorde. Efter loven om fri abort afviste han at gennemføre flere aborter. Ankenævnet var i øvrigt bekymret over, i hvor høj grad loven om fri abort blev benyttet, 24.868 aborter i 1974, anslået en fordobling i forhold til de foregående år. Nævnet anbefalede, at samrådene indledte en form for interviewundersøgelse, der blandt andet skulle afdække, om nogle af kvinderne havde følt sig presset af deres nærmeste omgivelser til at vælge aborten.

Debatten om fri abort fortsætter stadig. Foreningen »Retten Til Liv« med Arne Munk og Orla Villekjær satte i 1999 en mindesten over 'de ufødte' ved Vedersø Kirke. Aborttilhængere svarede igen blandt andet ved at fjerne stenen. Skriftlige indlæg for og imod fri abort kan i dag findes for eksempel på Internettet. Et følelsesladet emne er det.

Arkivalierne fra Mødrehjælpen lader os få et kig ind i de konkrete situationer, hvor kvinder søgte om at få abort. Situationer, som vel ikke grundlæggende ændredes pr. 1. oktober 1973 med den fri abort.

ARKIVALIERNE

Abortsamrådernes arkivalier er afleveret til landsarkiverne, som oftest sammen med Mødrehjælpens arkiver, eventuelt sammen med amtskommunens efter 1970. I flere tilfælde synes arkivalierne dog at være gået tabt, for det nørrejske område er der således bevaret arkivalier fra fem ud af ni amters samråd (Hjørring, Thisted, Ålborg, der er slået sammen, og for Ringkøbing og Århus, disses kun fra 1973).

Det mest indholdsrige billede af abortsagerne findes dog i mødrehjælpsarkivernes klientsager, hvor de kan udgøre en selvstændig arkivserie eller være henlagt sammen med andre typer sager, faderskabs- og adoptionssager. Af klientsagen fremgår også abortsamrådets afgørelse.

Abortsamrådernes forhandlingsprotokoller er fortrinsvis beslutningsprotokoller, men kan anvendes blandt andet til statistiske undersøgelser. Foruden afgørelsen og herunder efter hvilken paragraf og stykke i loven, der blev givet tilladelse, ses også kvindernes fødselsdato, og der synes ikke umiddelbart at have været ret mange helt unge.

Arkivalier 1956-1961 fra Nævnet vedrørende Svangerskabsafbrydelse findes på Rigsarkivet. De i artiklen benyttede arkivalier fra 1973-1975 er dog blandt andet breve fra nævnet, der findes i arkivet fra Mødrehjælpen for Ålborg, Hjørring og Thisted amter.

Flyvsk erhvervsfremme. Fra slutningen af 1960'erne og frem til begyndelsen af 1990'erne havde Udviklingsfondet til opgave, at yde lån til lovende udviklingsprojekter i danske virksomheder. I 1974 støttede fondet blandt andet et projekt, der havde til mål at fremstille et motorsvævefly. På billedet ses prøvekørslen af motorsvæveflyet i 1979. Fotografiet stammer fra sagsakterne, der nu er afleveret til Statens Arkiver.

Luftige planer

– et statsstøttet udviklingsprojekt

AF PETER WESSEL HANSEN OG LEON JESPERSEN

Det var med »nogen betænkelighed«, at Fondet til Fremme af Teknisk og Industriel Udvikling – også kaldet Udviklingsfondet – i 1974 indstillede interessentskabet Projekt 8 til et statslån på 120.000 kr. Pengene skulle bruges til udviklingen af et motorsvævefly, det vil sige et kombineret motor- og svævefly, og fondet nærede, trods projektets mange løse ender, ingen tvivl om de implicerede parters evner og muligheder for at få et »apparat« op at flyve.

Projekt 8 blev stiftet i 1973 af tolv svæveflyentusiaster, hvoraf de otte var civilingeniører, og det havde som formål at fremstille prototypen til et motorsvævefly for to personer. Hvis projektet faldt heldigt ud, ville de etablere en egentlig produktionsvirksomhed, enten ved egen fabrikation eller ved salg af knowhow. Interessentskabet mente, at der var et stærkt stigende behov for motorsvævefly, og at det var det rette tidspunkt at gå ind i dette marked.

Rent teknisk havde projektet til formål at udvikle et motorsvævefly til uddannelse af svæveflyvere. Flyet skulle forene motorflyets mulighed for at lette uden hjælpemateriel med svæveflyets lave drift-, miljø- og vedligeholdelsesomkostninger, samtidig med at man bibeholdt de sportslige aspekter ved svæveflyvningen. Sådanne motorsvævefly var allerede udviklet i slutningen af 1960'erne. De var alle udstyret med frontmonteret propel, og det var netop ved propellens placering, Projekt 8's motorsvævefly skulle adskille sig fra de hidtidige modeller. Flyets motor og propel skulle anbringes centralt bag kabinen. Propellen var placeret på en propelarm, som under motorflyvning blev rejst lodret over flyet i lighed med en helikopter. Når flyet var i luften og klar til svæveflyvning, kunne propelarmen med propel svinges ind i flyets krop, som derefter fremstod som et almindeligt svævefly.

Da Projekt 8 søgte Udviklingsfondet om statsstøtte i juni 1974, forventedes projektet færdigt med udgangen af 1975, da det allerede var i god gang, og ca. en tredjedel

af arbejdet var udført. Sådan kom det slet ikke til at gå. I februar 1976 måtte man meddele Udviklingsfondet, at *»arbejdet går godt frem, omend i for ringe tempo.«* Det meste arbejde foregik i interessenternes fritid, så arbejdet – trods alle projektdeltageres erfaring med flybyggeri – ifølge dem selv tog *»urimelig lang tid.«*

KALUNDBORG FLY APS

I slutningen af 1978, da flyet, der i mellemtiden havde fået navnet »Dolphin«, endnu ikke havde været i luften, tog projektet en interessant drejning. Projekt 8 indgav forslag til Kalundborg Kommune om at gå aktivt ind i etablering af firmaet »Kalundborg Fly ApS«, der var blevet oprettet af tre projektmedlemmer. Samtidig ansøgte man kommunen om midler til det indledende udviklingsarbejde af motorsvæveflyet Dolphin M2. På langt sigt ville man etablere en egentlig flyproduktion ved hjælp af egnsudviklingsstøtte. Man regnede med, at prototypen Dolphin skulle prøveflyves i løbet af 1979, hvorefter man ville udvikle en mere produktionseget model af flyet, Dolphin M2. En egentlig flyproduktion forestillede man sig kunne begynde i 1983-84.

Ansøgningen resulterede i, at Udviklingsrådet for Vestsjællands Amt i 1979 bevilgede projektet 42.000 kr. til at lade et rådgivende ingeniørfirma gennemføre en produktvurdering og en markedsundersøgelse vedrørende projektet samt udføre en skitseplanlægning af fabrik og produktion. Trods de ambitiøse planer om etablering af en flyfabrik havde projektdeltagerne fortsat svært ved at få tid til at færdiggøre flyet. Ved årsskiftet 1981-82 var prototypen endnu ikke færdig, *»men der arbejdes og håbes stadig.«* Nogenlunde samtidig måtte man opgive drømmen om en flyfabrik, hvorfor Kalundborg Fly ApS trådte i likvidation. Det skyldtes også, at Vestsjællands Amt fra 1981 mistede sin status som egnsudviklingsområde.

Udviklingsfondet havde som nævnt engageret sig i motorsvæveflyprojektet ved at låne Projekt 8 120.000 kr. Projektdeltagerne var forpligtet til at betale pengene tilbage med renter. Den oprindelige aftale var, at tilbagebetalingen af lånet skulle påbegyndes i 1978, men da tidsplanen var skredet igen og igen, havde Udviklingsfondet adskillige gange udskudt fristen for tilbagebetaling af lånet, som alt imens voksede.

I sommeren 1983 søgte Projekt 8 endnu en gang om fristforlængelse. Samtidig anmodede man fondet om, at rentetilskrivningen på lånet, som allerede var betydelig (i alt skyldte projektet nu 274.000 kr.), blev standset. På den ene side måtte man indse, at der ikke var *»sandsynlighed for forretningsmæssigt udbytte af projektet indenfor rimelig tid, men måske senere.«* På den anden ønskede man ikke, at projektet efter de mange år strandede *»i den 11. time«*, fordi man blev nødt til at realisere projektets midler til afbetaling af gælden. Man mente nemlig, at flyet kunne komme i luften i løbet af et lille års tid. Udviklingsfondet accepterede begge punkter.

På dette tidspunkt var projektet imidlertid allerede løbet ud i sandet for hovedparten af projektdeltagerne, og i projektets beretning for 1985 måtte man meddele, at der *»1985 ikke er arbejdet med projektet (...) Der er dog vilje til at gøre projektet færdigt.«* I et internt notat skrev et af Udviklingsfondets bestyrelsesmedlemmer lakonisk: *»Jeg tror ikke meget paa, at de nogensinde kommer saa langt, at der bliver Grundlag for at betale Penge til os.«*

2-sædet motorsvævefly Dolphin

Nedenstående fotos viser flyets krop under afprøvning af de tekniske installationer, som nu alle fungerer hensigtsmæssigt. Ydervingerne er færdige på nær rorfladerne og centralvingen er under fremstilling.

Dolphin-flyets tekniske installationer under afprøvning i 1976. Fotografier fra sagsakterne, der nu er afleveret til Statens Arkiver.

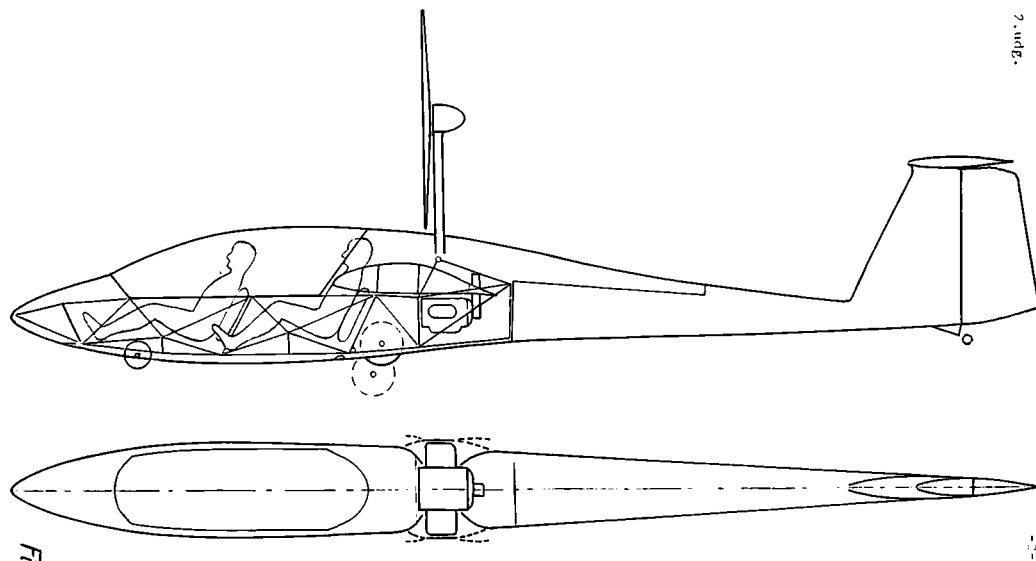

Fig. 1.1
Konstruktionstegning for motorsvæveflyet Projekt 8. Tegningen, som viser flyets overordnede opbygning med den centralt placerede propelsvingarm, var vedlagt den oprindelige låneansøgning fra 1974.

Trods deltagernes vilje til at fortsætte var projektet reelt dødt, og man kom aldrig videre med motorsvæveflyet Dolphin. Projektdeltagerne havde skønnet forkert, både hvad angik tidsforbruget og mulighederne for at afsætte flyet. Sagen mellem Projekt 8 og Udviklingsfondet sluttede med, at fondet frafaldt ethvert krav på indbetalinger med en bemærkning om, at pengene var brugt, og at projektdeltagerne havde arbejdet ihærdigt og idealistisk, men ikke kom igennem med noget anvendeligt.

ERHVERVSFREMME

Sagen om det ejendommelige fly kan sættes ind i en større sammenhæng. Efter afslutningen af 2. Verdenskrig ændrede Danmark sig hastigt fra et landbrugs- til et industrisamfund. Men industrialiseringen måtte hjælpes på vej. I 1950'erne blev der foreslået forskellige erhvervsfremmeordninger, der blev realiseret i de følgende årtier: eksportkreditstøtte, produktudvikling, produktivitetsudvikling med mere. Der skulle udsendes stipendiater til lande, der havde interesse for dansk eksport, deltages i udstillinger, ydes tilskud til undersøgelser af markeder og til iværksættelse af forsøg samt gives teknisk og handelsmæssig vejledning. Den danske industri havde været orienteret mod hjemmemarkedet, men med øget frihandel skulle den gøres konkurrencedygtig. Det krævede både øget produktivitet og produktudvikling – også efter at industrien havde orienteret sig mod eksport. Udviklingsfondet, der støttede

fly-projektet, hører til i den sammenhæng. Fondet havde en forgænger, Statens Lånefond for Erhvervsforskning, der blev etableret i 1967 med det formål at støtte forsknings- og udviklingsarbejde inden for dansk erhvervsliv. Det blev i 1970 afløst af Udviklingsfondet, der eksisterede frem til 1990, da området – frem til 1992 – hørte under Industri- og Handelsstyrelsen.

Udviklingsfondet samt dets forgænger og efterfølger skulle yde bistand til forsknings- og udviklingsarbejde i danske erhvervsvirksomheder, indgå kontrakter om udvikling af nye produkter, tegne aktier og formidle forskningsresultater til danske virksomheder. Fondet kom til at støtte mange forskellige projekter, hvoraf en del ikke blev til noget som fly-projektet.

ARKIVALIERNE

Udviklingsfondets arkiv rummer for årene 1970-90 historier om mange vidt forskellige projekter, planer og idéer, hvoraf nogle blev til noget, mens andre aldrig blev realiseret. Materialet indeholder beskrivelser af mange opfindelser som for eksempel: en digital termometersut, en cyklonbrænder, snackmaskiner, »den tænkende bolig for ældre«, en trappekørende kørestol, rejepillemaskiner, en postbil samt legeringer og elkabler, så gennem arkivalierne får man et ganske fint billede af næsten en hel menneskealders kreativitet.

Opfindsomheden fejlede absolut ikke noget, og nysgerrigheden vækkes, når man hører om en gyngestol uden gænger, en energimaskine, hvis kilde var sprængstoffer eller stoffer med »*latente brisante egenskaber*«, en luftindkapslet arbejdsplads, objektive målemetoder til mink, en 14 personers luftpudebåd, fremstilling af græsplæner uden jord, bestemmelse af ornelugt samt en foldemaskine til dejprodukter.

Det er ikke alene de mange projekter, der har haft en omtumlet tilværelse; det har arkivalierne også. De er blevet flyttet fra én myndighed til en anden i takt med, at ansvaret for teknologi og erhvervsfremme overgik til en anden myndighed. Nogle hjælpemidler er måske gået tabt under de mange flytninger, men materialet viser også, at administrationen og eftertidens brugere har forskellige søgebehov.

Fondet skulle vide, hvem man havde udlånt penge til. Derfor findes der et navne- og firmaregister, hvor der ud for hvert navn findes et stikord om, hvad projektet drejer sig om, for eksempel »*motorsvævefly*«. Hvis man vil finde arkivalier om et bestemt emne, må man altså bladre navne- og firmaregisteret igennem – men det er besværet værd.

I løbet af blot halvanden time lykkedes det at få evakueret Tønder by med ca. 8000 indbyggere. Mange valgte at pakke bilen og tage af sted til venner og familie uden for det stormflodstruede område, andre måtte finde sig i mindre bekvemme forhold på omegnens skoler. (Polfoto)

Stormfloden

AF LEIF HANSEN NIELSEN

Nytårsaften den 31. december 1975 havde været rolig i Tønder. Døgnrapporten fra ordenspolitiet fortæller om enkelte knuste ruder og ødelagte stakitter samt om nogle fjernede riste på gågaden og væltede skraldespande, men i det store og hele kun det, man kunne forvente.

Dagen derpå fornemmedes lidt mat. Ganske forudsigeligt var der anmeldelser af den foregående aftenes hærværk, og af rapporten fremgår det, at betjentene om formiddagen tog en patruljetur rundt i byen for at observere eventuelt andet hærværk. Midt på dagen kørte man ned til Tønder H for at se, om en dreng fra København, der var stukket af hjemmefra, eventuelt skulle være med toget. Det var han ikke.

Først hen på aftenen, kl. 19.15, kom første egentlige opkald til vagthavende. Men det var da også alvorligt nok: der var blevet skudt gennem et stuevindue. Der blev optaget rapport. Senere på aftenen observeredes en mistænkelig finne, som »pillede ved« den lokale slagtermesters dør, og en tysk indregistreret bil med »tre unge mennesker«, der muligvis kunne have noget med narkotika at gøre. Det viste sig dog ikke at være tilfældet.

Næste dag var aktivitetsniveauet endnu mindre: Falk-Zonen bad om assistance til en afspærring ved rasteplassen mellem Tyvse og Ellum, hvor to personbiler efter glatføreuheld skulle hjælpes op af grøften. Da betjentene kom tilbage, tilføjedes det lakonisk: »3 vogne er hjulpet på højkant. Ingen personskade. Ingen sager.« Midt på dagen anmeldtes en bilbrand i Østergade. Det frivillige brandværn tilkaldtes, men ellers var der roligt.

Den lave aktivitet 2. januar kan hænge sammen med en kraftig snestorm, der den dag føg hen over landet og holdt folk inden døre. Den lokale avis kunne dagen efter berette om flere kuttere i havsnød, og om, at politiet i Ringkøbing i løbet af dagen

måtte opgive patruljekørslen. Vejrudsigten for det kommende døgn var dog fortrøstningsfuld, om end lidt tvetydig: *»I dagens løb omslag til nordvestlig og nordlig hård vind til stiv eller hård kuling og snebyger, men i øvrigt opklarende vejr«*. En slange havde dog sneget sig ind, idet næste afsnit lød *»Der er stormvarsel for Kattegat, Skagerrak, Vesterhavet, Helgolandsbugten, Tyskebugt, Brunebanke, Doggerbanke, Fiskerbankerne, farvandet ud for Jæren Lista.«*

3. JANUAR 1976

Da vagthavende melder ind på politistationen i Tønder lørdag den 3. januar 1976 kl. 06.50 om morgenen er alt roligt. Man har dog et vågent øje på vejsituationen. Det har blæst kraftigt fra vest, og for en sikkerheds skyld dirigerer man en patruljevogn ud til Højer sluse for at skaffe et førstehåndsindtryk ved Vadehavet. Overbetjenten kan melde tilbage, at vandet står ved digefoden, og at hele havneområdet er oversvømmet, men dog ikke værre end at *»patruljevognen (...) kan vendes.«* Nogenlunde samtidig indløber den første melding til vagthavende om et væltet træ på hovedvejen ved Bredebro. Man beder Falk-Zonen om omgående at fjerne træet.

Gennem telefonen får man bekræftet, at vandet ved Højer står højt, og vandstanden opgives til 2,25 meter. Politimesteren og vicepolitikommissæren, der er den daglige leder af det lokale stormflodsberedskab, underrettes. 09.20 konstateres det *»at alarmlampen vedr. stormflodsvarsling er ude af drift. Ved eftersyn i komputerrummet konstateres, at computeren formentlig er ude af drift, idet en masse lamper lyser men konstant. Kystdirektør H.B. Sørensen, der [telefonisk] blev kontaktet, oplyste, at man var klar over defekten, og [at] man gennem Radio-Jespersen søger at få den igang.«* Videre hedder det i døgnrapporten, at kystdirektøren i Lemvig var i kontakt med Metrologisk Institut, og at han ventede en prognose ved 11-tiden, hvorefter han ville kontakte politistationen i Tønder. Det konstateres, at *»der blæser en orkan over Nordsøen.«*

Mens man er i kontakt med Kystinspektoret, meldes der om endnu et væltet træ. Denne gang ved Tinglev, og minuttet efter (klokken 09.21) er det galt med et tag og gesims inde i Tønder by, der truer med at styrte ned. Ejeren underrettes og får pålæg om at sikre og afspærre. Tyve minutter senere drysser tagsten ned et andet sted i byen. Her anmodes en muremester om at afspærre og sikre.

Uvejr trækker op, og et lynnedslag får tyverialarmen på Tønder Museum og i Handelsbanken til at alarmere kl. 09.45. Lyset på politistationen blinker og samtidig går strømforsyningen til radiostationen på Vongshøj. I døgnrapporten konstateres det: *»Nødstrømsanlægget virker.«* En god time senere er den ordinære strømforbindelse atter genoprettet til Vongshøj.

Kl. 10.25 rapporteres der fra Rømmø, at vandstanden ved havnen er 30 cm fra at løbe op over kajen, og at vandet står ved dæmningens fod. Med kortere og kortere mellemrum indløber der rapporter om storm og stormflod. Kl. 10.40 rapporteres der om væltede træer to forskellige steder i politikredsen; 10.45 konstaterer man, at brand sirenerne i Møgeltønder er gået i gang, det viser sig at være en kortslutning; 10.50 meldes det, at en elmast ved Møllehus er ved at vælte, og at ledningerne hænger

ned over vejen. Elselskabet underrettes og der opsættes afspærring. Grænsestedet lukkes efter aftale med tyskerne; 10.55 meldes der om stærkt stigende vandstand ved Højer og om vindstyrke 10 med 11 i stødene. Samtidig konstateres det, at der er en stærk trafik ud mod slusen. Der etableres vejspærring. Få minutter senere er et tag ved Rudbøl ved at blæse af.

Ti minutter over 11 giver Kystinspektoratet i Lemvig som lovet lyd fra sig. Meldingen går på, »at der ved eftermiddagshøjvande kan forventes en vandstand på ca. 4 meter over DNN [dansk normal nul].« Kystinspektoratet anmoder om, at samtlige digegrever mellem Ribe og Tønder underrettes. Samtidig oplyser Kystinspektoratet »at de nu kørte fra Lemvig med retning mod Tønder« i en hvid Citroen med nummer BB 56 505, og at de formentlig vil overskride de 90 kilometer i timen. De berørte politikredse bliver underrettet.

Flere steder var der om eftermiddagen den 3. januar 1976 digegennembrud, blandt andet nord for Rømdæmningen og syd for grænsen. De værste oversvømmelser fandt dog sted mellem Koldby og Ballum, hvor eneste værn mod vandmasserne var landskabets naturlige højde. På billedet ses oversvømmelser langs med kystvejen syd for Ballum, hvor adskillige gårde og huse fik ødelagt stueetagen. Efterfølgende er også denne strækning langs vadehavet blevet sikret med et såkaldt sommerdige. (Foto: Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie)

Fra Metrologisk Institut meldes, at man arbejder på en prognose for de næste tre og seks timer. Resultatet vil ligge klar ved 13-tiden.

Samtidig kommer der flere meldinger om væltede elmast, flagstænger og træer. Fra Lakolk rapporteres det ca. 11.20, at kioskerne ved parkeringspladsen er ved at vælte om kuld. Man fornemmer, at mætningspunktet nærmer sig, for Rømø får at vide: »Vi kan ikke hjælpe.« Kl. 12.00 beslutter man på politistationen i Tønder at indføre almindelig beredskab, dvs. første beredskabsniveau. Kl. 12.13 underrettes Danmarks Radio, og der gøres klar til udsendelse af forhøjet beredskab. Ekstramandskab indkaldes og man går over til minutrapportering.

Der rettes atter telefonisk henvendelse til Kystinspektoratet i Lemvig. Efter at kystdirektøren er kontaktet over biltelefonen, kan det oplyses, at der kl. 12.30, det vil sige om ca. 10 minutter, kan forventes en vandstand på 4,15 over DNN, og at der ved højvandstide omkring kl. 15.00 kan forventes en vandstand på 4,88 over DNN. Da digerne ved Højer er dimensioneret til 4,60, er sagen ganske alvorlig, og der indføres øjeblikkeligt alarmberedskab med varsling og evakuering af hele det stormflodstruede område, det vil sige for alt under kote 5 meter og for en befolkning på mellem 15-20.000 mennesker.

Minutrapporten bliver mere og mere hektisk: 12.40 melder landbetjenten på Rømø, at dæmningen er oversvømmet; 12.46 spærrer politiet i Skærbæk landsiden af dæmningen, og landbetjenten på Rømø øsiden; 12.51 rekvireres civilforsvarskolonnen fra Haderslev til Løgumkloster; 12.53 starter evakueringen af sygehuset i Tønder; 12.55 meldes det, at norddiget på Rømø er sprængt; 13.05 er Rudbøl evakueret; 13.08 overskylles diget ved Rejsby; samtidig er der personer, der nægter at lade sig evakuere; 13.13 er diget ved Emmerlev Klev ved at blive overskyllet; 13.15 er man i fuld gang med at evakuere Tønder by; 13.21 melder digegreven fra Ballum, at han frygter digerne »går«; 13.22 er der gennembrud på diget 500 meter nord for Rømødæmningen; 13.24 meldes det, at vejen mellem Koldby og Rejsby er oversvømmet og 13.44, at kreaturer drukner ved Koldby; 13.45 rapporteres det, at Ballum by er oversvømmet; 13.50 går vandet over diget syd for Kammerslusen; 14.02 er vandet gået over digerne ved Astrup; 14.05 kommer der en ny prognose, der forudsiger, at vandet om to timer vil være 5,00 meter over DNN; 14.07 meldes det fra Højer, at vandet pisker hen over digerne; 14.10 sendes hjemmeværnet til Emmerlev, hvor der snart forventes brud; 14.11 evakueres en del af det sydlige Højer; 14.19 melder Blåvand Radio, at fiskekuttere har revet sig løs i Rømø havn og driver mod sikringsdigerne.

Men lige før kulmination (højvande) sker miraklet. Kl. 14.21, og det vil sige ca. en time før højvande, meldes det fra Ballum Sluse, at vandet ser ud til at falde. 30 kilometer længere sydpå kæmper man dog stadig med vandmasserne, og 14.33 er der et regulært digebrud ved Ny Frederikskog. Men kl. 14.43 oplyses det fra flere patruljer, at vandet nu er begyndt at trække sig tilbage, og 14.47 kan det konstateres, at vandet er faldet ca. en meter på Rømø ved Juvre. Kl. 16.08 kan alarmberedskabet afblæses.

OG DEREFTER

Så vidt døgnrapporten fra politistationen i Tønder. I det store og hele fungerede beredskabet: Der blev iværksat alarmering og evakuering; Tønder by med ca. 8.000

indbyggere var rømmet inden for 1½ time; skoler, haller, forsamlingshuse i oplandet blev inddraget; Civilforsvaret blev tilkaldt, digegrever, hjemmeværn og lokale brandværn arbejdede på højtryk med rapportering og alarmering; Søværnets Operative Kommando var alarmeret og parat til at hjælpe; DSB havde kørt et evakueringsstog frem til Visby lige nord for Tøndermarsken; landsdelens sygehuse var blevet anmodet om at holde sig i beredskab og så videre.

Men når man læser døgnrapporten fra Tønder, sidder man med en fornemmelse af, at det næppe havde gået som det gjorde, hvis der ikke havde været et beslutsomt lokalt stormflodsberedskab på politistationen i Tønder. Det var derfra initiativet udgik. Det var derfra »man for en sikkerheds skyld« om morgenen kørte ud til diget og fik det første »stormflodsvarsel«; det var derfra man ringede til Kystinspektoratet i Lemvig og fortalte om den defekte computer; det var derfra initiativet til almindeligt beredskab blev iværksat, og det var som følge af en telefonopringning derfra, at Kystinspektoratet (tidsnok?) indførte alarmberedskab. Men naturligvis planerne for alarmberedskabet var udarbejdet og lå parat til at blive fulgt.

Det, der ikke burde kunne ske, var lige ved at ske. »Der grote Mandrænke« fra en svunden tid kom i erindring med tusindvis af omkomne og forsvundne kirkesogne. Reelt set var det dog mange år siden, der sidst havde været fare på færde ved Vadehavskysten. I 1953 da omkring 2.000 mennesker omkom i Holland, og i 1962 da store dele af Hamborg blev oversvømmet, slap Tøndermarsken nådigt. Man skulle helt tilbage til 1825, før en stormflod sidst havde krævet menneskeliv i større stil på den sønderjyske vestkyst.

Men det var fortid. Den 3. januar 1976 havde givet stof til eftertanke: For det første var der en åbenbar mangel på reelle varslingsredskaber. Kystinspektoratets varslingscomputer i Tønder var ude af drift, og der var intet personale på politistationen i Tønder, der kunne betjene maskinen. Den blev først vækket til live, da personale fra Lemvig nåede frem, og da var det vel nærmest ligegyldigt med stormflodsvarler. Hele problemstillingen blev aktualiseret af, at Kystinspektoratet blot to år tidligere – og under lokal protest – var blevet flyttet fra Tønder til Lemvig. Kystinspektoratets direktør, H.B. Sørensen, afviste dog pure kritikken. I dagbladet Vestkysten udtalte han den 5.1.1976: *»Kystdirektoratet havde simpelt hen ikke i sin tid nedlagt kontoret i Tønder, før det var helt sikker på, at vi havde adgang til bedre prognosemetoder end dem, Tønder-computeren kan levere ... Uanset tekniske problemer ved Tønder-computeren lørdag, havde det iøvrigt intet ændret ved varslingsstidspunktet el. lign., der jo helt kom til at gå på tværs af de forudlagte dispositioner. Den helt ekstraordinære vejr-situation kunne ikke forudses, men Tønder-computeren er ikke i dag vort vigtigste hjælpemiddel. Det er de 6-timers prognoser, som Metrologisk institut nu leverer os i Lemvig, og det var da også på basis af dem, jeg – på vej i min bil fra Lemvig mod Tønder – i Skjern beordrede omgående stormflodsalarmering...«*

For det andet viste situationen, at kommunikationen hen over grænsen have ladet meget tilbage at ønske. Et digebrud ved Ny Vidingskog syd for grænsen, der reelt set kunne have åbnet op for hele Tøndermarsken, var ikke kendt nord for grænsen! Heldigvis blev bruddet stoppet af det lokale beredskab, inden katastrofen indtrådte.

Og for det tredje blev det klart, at det gamle Højer dige fra 1861 havde sin begrænsning. Stormfloden den 3. januar gav med overbevisning ny næring til planerne om en udbygning af diget. Diskussionen var langt fra ny, og så sent som i statsministerens åbningstale til Folketinget havde der været en passus om øget digebeskyttelse i Sønderjyllands og Ribe amter. Derfor var det heller ikke problematisk for statsministeren inden afrejsen til Tønder den 4. januar at udtale: *»Det er klart at de begivenheder, som vi har oplevet i de sidste døgn, påvirker regeringen. Jeg ønsker sagen rejst i morgen i regeringsmødet, og vi er indstillet på at fremme dige-sagen mest mulig.«* (Vestkysten 5.1.1976). I den hidtidige diskussion havde et af stridspunkterne været, hvorvidt der skulle satses på et fremskudt dige eller en forstærkning af de eksisterende diger ud for Tønder. Denne diskussion var til en vis grad blæst bort med stormfloden. Arbejdet på det fremskudte dige begyndte i 1979 og stod færdigt med den nye Vidå Sluse i foråret 1981.

Siden 1976 har der flere gange været tryk på de sønderjyske diger. 24. november 1981, blot et halvt år efter, at det nye fremskudte dige stod færdigt, blev der målt en vandstand på 4,97 meter ved Højer og på 5,01 meter ved Ribe. I 1990 og 1991 var det igen galt, og ved stormen 3. december 1999 blev der målt den hidtil højeste vandstand ved Ribe på 5,12 over normalen. Det fremskudte dige ved Højer har en højde på 7,45 meter og er dimensioneret til at kunne klare en stormflodsvandstand (det vil sige med bølger) på 5,35 over DNN.

ARKIVALIERNE

Døgnrapporten fra Politistationen i Tønder er afleveret til Landsarkivet for Sønderjylland i 1997 sammen med andet materiale fra Politiet i Tønder for perioden ca. 1950 til 1985.

Kystdirektoratets arkiv befinder sig dels på Landsarkivet for Nørrejylland, dels på Landsarkivet for Sønderjylland.

Kystdirektoratets forgænger, Vandbygningsdirektoratets 5. distriks arkiv, befinder sig alene på Landsarkivet for Sønderjylland.

Michael Anchers »To fiskere ved en båd« fra 1889 skildrer to strandfiskere i sydvest og olietøj. Måske overvejer de, om vejret er for hårdt til at sætte båden ud fra stranden. Påklædningen antyder, at de enten skal til havs eller har været ude at fiske. (Maleriet tilhører Statens Museum for Kunst, København, Foto: SMK Foto)

Farvel til Michael Anchers fiskere

Anlægget af Skagen fiskerihavn

AF STEFFEN ELMER JØRGENSEN

Skagen var en gang Danmarks mest øde beliggende og mest forarmede købstad, som den lå deroppe på sin odde delvis afskåret fra landsiden af sandflugtens hærgen syd for byen og af manglen på en havn. Fra 1890 vendte udviklingen sig definitivt i positiv retning, idet der udviklede sig en turisme i kølvandet på det populære kunstnermiljø, som Skagensmalerne dannede, og det lykkedes at få anlagt en fiskerihavn i årene 1903-07. Medens kunstnermiljøet er skildret vidt og bredt, er havnens tilblivelse og udvikling et mere forsømt kapitel. Afleveringer af Vandbygningsvæsenets og statshavnsadministrationernes arkiver har tilgængeliggjort et stort materiale om anlægget af Skagen Havn.

I GAMLE DAGE

Et godt indtryk af det gamle Skagens isolation før i tiden får man i Gregers Begtrups store værk om agerdyrkningens tilstand i Danmark. I Nørrejyllandbindet fra 1810 beskrives således manglen på en gæstgivergård i byen: *»I Skagen er ingen Gjestgivergaard, der vel har den Ubehagelighed, at det stundom er vanskelig at faae Logie for en Reisende; men da Reisende hertil ikkun indtræffe sjældnen, og at altsaa ingen kunne leve af at være Gjestgiver, vilde denne Mangels Afhjelpning være vanskelig, undtagen derved, at Borgerne, som dertil havde Leilighed, efter Omgang, skulde være pligtige at modtage Reisende for betaling.«* Byen havde efter et par århundreders stilstand på dette tidspunkt kun 850 indbyggere. Begtrups beskrivelse var da også på mange måder en opregning af alt det, der ikke fandtes i byen.

I J.P. Traps første udgave af den topografiske Danmarksbeskrivelse fra 1859 gives

en detaljeret beskrivelse af Skagen, der fordelte sig over tre byer, Østerby, Vesterby og Højen eller Gl. Skagen: »...den har ingen Gader, men Husene ligge spredte mellem Klitbanker, som beskyttede dem mod Vestenvinden, der her ødelægger Alt, hvad der er udsat for dens Indvirkning. Det er for det meste mørke tjærede Træhuse med Straatag, næsten alle anlagte paa en lille Forhøining og til yderligere Beskyttelse mod Flyvesandet forsynede med et lavt Plankeværk i en liden Afstand fra Vinduerne.« Der var dog i den østre by nyligt bygget grundmurede bygninger og et gæstgiveri, det senere så berømte Brøndums Hotel. Ligeledes var folketallet vokset til 1450. Men der var stadig ingen havn.

Der var en bymark med 14 tønder 6 skæppe hartkorn, der gav lidt havre og vårbyg, men vigtigst for byens landbrug var får og køer.

Når det trods alt gik fremad for Skagen i 1800-tallet, skyldtes det fiskeriet og den beskedne fragtfart med saltede og tørrede flyndere til Lübeck, Rostock, den svenske vestkyst, Norge og København. Begtrup noterede i 1810, at byen havde 24 jagter på fra 2-6 læster i fart. De udførte saltet og tørret fisk fra byen, og hjemtog kornlaster, brændevin og kolonialvarer.

Det traditionelle fiskeri foregik med enmastede rorsbåde eller kuttere med én mast. Til det havgående fiskeri havde man også såkaldte skavbrigger, der kunne være to-mastede, og som både kunne gå på fiskeri og fragtfart. I 1880'erne begyndte det såkaldte snurrevodsfiskeri, der blev drevet af omkring 50 kuttere med hver 7-8 mands besætning. Det krævede større både, som om vinteren måtte søge havn i det ekspanderende Frederikshavn 40 km syd for Skagen.

SKAGENS MALERNE OG LANDLIGGERNE

I 1871 drog kunstakademieleven Holger Drachmann første gang til Skagen og kom igen i 1872 sammen med kammeraten Carl Locher. De fandt begge motiver i fiskerne, stranden, havet og skibsvragene, som også var en indtægtskilde for byen. Locher fik igen lokket den indflydelsesrige kunsthistoriker Karl Madsen til Skagen.

Siden kom første gang i 1874 den unge maler Michael Ancher til Skagen. Det blev hans (lykkelige) skæbne. Ancher blev gift med gæstgiver Brøndums datter Anna, som han oplærte som kunstmaler. Anchers fiskerbilleder var næppe hans bedste kunst, men de prentede sig allerede i samtiden. Vil han klare pynten?, Redningsbåden føres gennem klitterne og andre genrebilleder af de lokale kystfiskere og redningsmænd blev umådeligt populære, ligesom Anchers og P.S. Krøyers strandbilleder med kvinder og badende børn i skumringen eller i det klare Skagenslys.

Flere kunstnere søgte Skagen: P.S. Krøyer, Viggo Johansen, Laurits Tuxen, Christian Krogh, den svenske komponist Hugo Alfvén og violinisten Anton Svendsen. Kunstnerkolonien holdt stand frem til århundredeskiftet. Et slutpunkt for den oprindelig koloni var oprettelsen af Skagens Museum i 1908, der ligesom satte et monument over kunstmalerens epoke.

Skagensmalernes popularitet blev byen til gavn, idet Skagen blev et søgt feriemål for det bedre borgerskab. Indvielsen af den smalsporede jernbane fra Frederikshavn til Skagen i 1890, som amtet havde foretrukket frem for at forsøge at lægge en landevej

op til Skagen, satte for alvor gang i sommerturismen. Københavnerne kunne sejle med rutebåden til Aalborg eller Frederikshavn og lade jernbanerne om resten.

Brøndums Hotel fik nu konkurrence. Mest imponerende var Grenen Badehotel, men der kom flere hoteller som Skagen Hotel, Kokholms Badehotel, Olesens Hotel, Hotel Skandinavien, endog et Skagens Afholdshotel. Og de fine bosatte sig i Gl. Skagen eller Kandestederne. Turismen blev den ene af byens hovednæringsveje.

LOBBYARBEJDE FOR EN FISKERIHAVN

Nord for Grenen lå store rødspættebanker. Rødspættefiskeriet i Kattegat og i Vesterhavet var i tilbagegang, medens der lå store træk omme i Skagerrak på den anden side af Grenen. Og der kunne tilmed fiskes deromme om vinteren. Dertil anskaffede man som nævnt større både til snurrevods fiskeri. Problemet for snurrevods fiskerne var, at de om vinteren kunne være tvunget til at sejle til Frederikshavn med deres laster, og turen derved besværedes ofte af en kraftig modvind, som de måtte krydse op imod. Det ville derfor være uhyre bekvemt med en fiskerihavn ved Skagen.

SKAGBOERNE I FELTEN FOR EN HAVN

I november 1885 indsendte 396 fiskere i Skagen et andragende til Indenrigsministeriet med anmodning om, at ministeriet foretog en undersøgelse af mulighederne for at anlægge en fiskerihavn ved Skagen. Ministeriet lod Vandbygningsdirektoratet undersøge mulighederne for at anlægge en havn deroppe.

Fleere blev hørt i sagen. Således også chefen for marinens fiskeritilsynsskib i Kattegat, premierløjtnant Drechsel. Selvom han mente, at udgifterne til en fiskerihavn ved Skagen ville blive meget store, og at afsætningen af fiskelasterne ville lide under afstandene til afsætningshavne som Frederikshavn, fremlagde han en positiv bedømmelse af fiskemulighederne.

Ved Skagen fiskedes »...afvigte Aar (1885) for en Sum af 412.550 Kroner, hvilket efter vore Forhold, maa kaldes meget betydeligt. Dette store Fiskeri har dog ikke alene sin Grund i, at Fiskernes Antal er stort her, men ogsaa i Stedets sjældne gode Beliggenhed for Fiskeriet, idet det er omgivet af to Have, som den største Del af Aaret bringer rigelig Tilførsel af Fisk, og saaledes beliggende, at Fiskeriet kan drives under de fleste Veirforhold, enten paa den ene eller anden Side af det i Havet udskydende Rev. Dette foregaaer for Rødspættefiskeriets Vedkommende ved Landdragningsvaad, som roes ud fra Stranden og hales ind til denne, og til dels ved Snurrevaad, som drages i Nærheden af Kysten og Revet, for Torskefiskeriets Vedkommende ved Liner med Kroge (Bakker), som sættes ude paa Dybet.«

Drechsel fortsatte med at beskrive det møjsommelige arbejde, det var dagligt at trække fartøjerne på land. Af samme grund var fartøjerne generelt små. Afsætningen var vanskelig, fordi fiskekvaserne ofte ikke kunne ligge til ankers på den åbne kyst. Transport af fisken med vogne til Frederikshavn var langsom og dyr. Meget af fisken blev ødelagt undervejs, hvorfor indtægterne blev små. Konklusionen var derfor,

ligesom i fiskeriforeningens andragende, at en havn ville være til stor gavn såvel for fiskeriet som for afsætningen af fiskelasterne.

Vandbygningsvæsenets undersøgelse i årene 1886 til 1889 viste, at forholdene var forholdsvis gunstige og skitserede et projekt til 2,1 million kr. for en fiskerihavn uddybet til 18 fods dybde. Anlægsbeløbet gav anledning til kritik, og Skagens Byråd kontaktede havneingeniør H. Zahrtmann med henblik på at få udarbejdet et mindre bekosteligt projekt. Han udarbejdede et projekt for en såkaldt øhavn til 75 kuttere, som kun kostede 960.000 i en lettere revideret udgave, der tog hensyn til indsejlingens beliggenhed. Da flere mente, at søgningen til havnen kunne blive større, udarbejdede Zahrtmann også et alternativt projekt til 300 kuttere til 1.750.000 kr.

I 1894 sendte Skagen Byråd et andragende til Indenrigsministeriet om bevilling af et 20-årigt rente- og afdragsfrit lån på 960.000 kr. til en fiskerihavn. Byrådet udviklede sig omstændeligt om fordelene ved en sådan havn. Et havneanlæg ville give mulighed for at søge læ under Grenen og gøre det unødvendigt, at fartøjerne skulle sejle i stærk modvind og krydse for vinden for at anløbe Frederikshavn. Den ville også lette vinterfiskeriet af rødspætter. Fra Skagen ville man i fremtiden kunne tage laster af torsk, kuller og langer på åbent hav, som de svenske vestkystfiskere allerede gjorde i stor stil. Der var i 1870'erne gjort forsøg med torskefiskeri fra Skagen, men det var for vanskeligt at lande torsken, og få den tørret og saltet som klipfisk.

FISKERIHAVNEN VEDTAGES

Sagen blev behandlet i det nye Ministerium for Offentlige Arbejder, og det gik ikke hurtigt. I 1897 nedsattes et udvalg, der skulle behandle planer for både Skagen Havn og vestkysthavne som Hirtshals og Thyborøn. Udvalget indstillede, at Skagen Havn skulle være det første anlæg. I 1902 var byrådet igen ude med et andragende, der gennemgik havneprojektets hidtidige forløb og gjorde en del ud af at argumentere for, at Skagens havn ikke skulle kædes sammen med planer for vestkysthavne. Efter en omfattende debat i rigsdagsåret 1902/03 blev der vedtaget en anlægslov for Skagen havn og en række vestkysthavne i 1903. Den indebar, at Vandbygningsvæsenet skulle forestå anlægget, og at Skagen selv slap for at finansiere havnen.

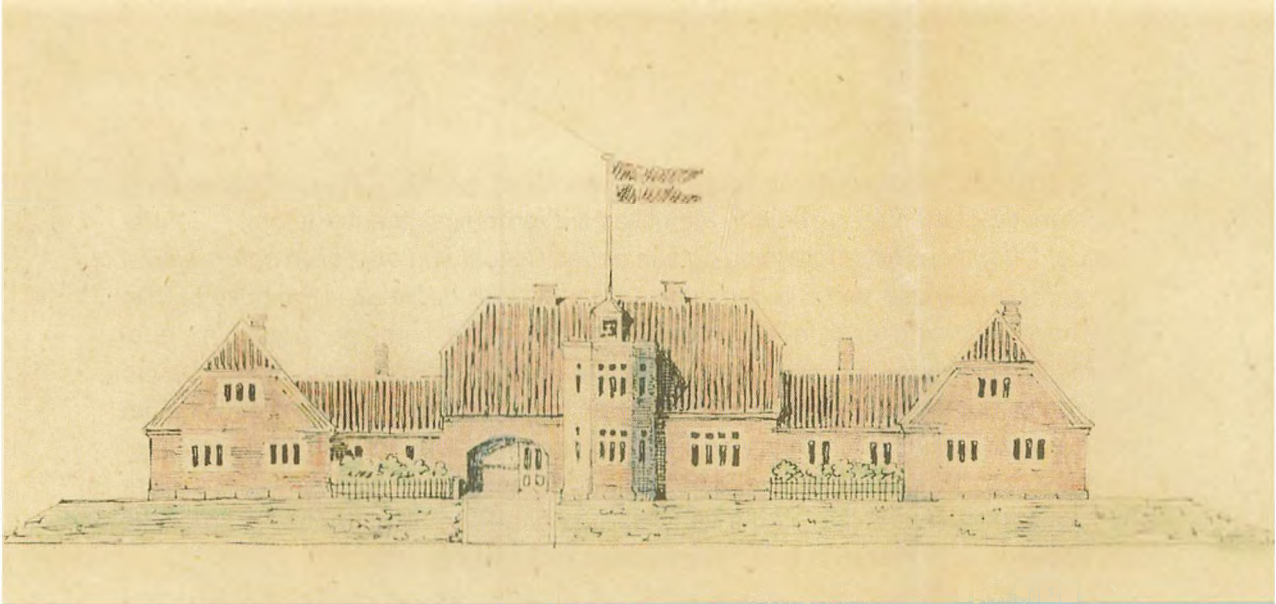
ANLÆGGET PÅBEGYNDES

Vandbygningsdirektør Otterstrøm i København kunne nu udstede tilladelser til distriktsingeniøren i Frederikshavn til at etablere stenforsyningerne til havneanlægget. Der blev indgået en aftale med Skagensbanen om transport af sten fra Strandby til havneanlægget. Banen fik anlagt et tipvognsspor ud på forstranden, hvor arbejdet med de store øst- og vestmoler skulle gå i gang. Vandbygningsvæsenet indhentede også tilladelse fra Marinen til at tage sten ved Hirsholmene.

I Skagenssagerne fra 4. ingeniørdistrikt i Frederikshavn kan man følge anlægsprojektet i detaljer.

Først måtte Skagen Byråd stå ved sit løfte om vederlagsfri afgivelse af jord til havneanlægget. Der blev projekteret for havnen og forskellige opgaver blev

Udsnit af tegning til havnebygningen i Skagen udført af arkitekten Ulrik Plesner, der i særlig grad har sat sit præg på Skagen By. (Landsarkivet for Nørrejylland, TTVA-04, 4. distrikt, Frederikshavn, Skagen Havn, nr. 634, S.A. I.14.)

sendt i licitation. Hovedentreprisen fik ingeniørfirmaet A.P. Gunnarson & Søn og Elzelingen.

Havnen blev anlagt på østsiden af odden, hvor der var læ for Skagerraks og Kattegats rasen. Havneanlægget blev afgrænset af en østre og en vestre ydermole, der lukkede sig om havnen. Ad en smal åbning kom fartøjerne ind i forhavnen, der var afgrænset fra inderhavnen af en tværmole med en åbning ovre i den østlige side. Inde i inderhavnen skulle der anlægges en pier med to fløje. I inderhavnen placeredes også 29 duc d'Alber (træpæle) til fortøjning. Havnen skulle som nævnt uddybes til 18 fod, for vanddybden var ret ringe ind til stranden.

HAVNEBYGNINGER – ARKITEKTERNE PLESNER OG BINDESBØLL

En større havn skal have en havnebygning med havnekontor og bolig for havnefogeden. Skagens havnebygning blev passende tegnet af arkitekten Ulrik Plesner, der blev Skagens helt store arkitekt i vækstårtierne fra 1890'erne til 1920'erne. Bygningen blev bygget i røde teglsten og var en markant bygning. Plesner tegnede også havnens materialhus.

Plesner satte sit markante præg rundt i byen. Det nye Højen Fyr bragte ham til byen i 1895. Med årene tegnede han en række bygninger i Skagen: Banegården, Den Svenske Sømandskirke, Skagen Bank, Brøndums Strandhotel, Skagen Museum, Klitgården til kong Christian X og dronning Alexandrine, en række villaer og nogle af de gulkalkede huse i Ny Skagen.

Vigtige for havnens funktion var også de to fyr, der blev placeret ude for enden af hver sin mole for at lede skibene sikkert i havn. Det ene havde en grøn lanterne og det andet en rød.

I august 1905 indsendte en gruppe fiskehandlere fra Skagen et andragende til Ministeriet for Offentlige Arbejder. Man tillod sig ærbødigst at ansøge om, »...at der ved det Offentliges Foranstaltning og paa dettes Bekostning maa blive opført en Del Is- og Fiskepakhuse ved Skagenshavnen paa Pieren dersteds.« Pakhusene ville især have betydning for silde- og makrelfangsterne. Også denne gang var ministeriet velvilligt og bevilgede 54.800- kr. til fire bygninger. Ligesom man med Plesner havde valgt en kompetent arkitekt, blev der også denne gang valgt en kvalitetsløsning, idet opgaven gik til arkitekten Thorvald Bindsbøll, der skabte fire ens pakhuse, hver med fire røde trægvæle med hvide porte og vinduer, der gav mindelser om svensk byggestil. De fire gavlhuse stødte op til en massiv bagbygning, der skulle bruges til at opbevare is. I forhusene blev fisken rensset, sorteret og iset.

Da mængden af landet fisk voksede hurtigt, blev det i 1921 planlagt at bygge yderligere fire fiskepakhuse. Da man ikke kunne finde nogen aftale med Bindsbøll om genbrug af tegningerne, måtte man henvende sig til den nu afdøde arkitekts søster for at opnå tilladelse til at bygge de fire nye pakhuse. Aftalen kom i stand, og de otte huse står endnu som en pryd for havnen.

UDVIDELSER

Anlægsarbejderne på havnen skred planmæssigt frem, og den 19. november 1907 kunne der holdes officiel indvielse med deltagelse af kong Frederik VIII. Anlægs-historien var imidlertid langt fra slut i 1907. Tværtimod skete der løbende tilføjelser til og udvidelser af havnen. Før 2. Verdenskrig således en ny pier i inderhavnen, et anlægssted for tankskibe, en anlægsbro ved Vestre Mole, et havneværn og et nyt stort havnebassin i Østhavnen.

I 1924 var Skagen Fiskeriforening på ny ude med et andragende til Ministeriet for Offentlige Arbejder. Foreningen foreslog, at der blev bygget en »Fiskehalle«, en auk-tionshal på vestsiden af den nye pier. Der var i 1923 med held afholdt en fiskeauktion i Skagen under ledelse af en offentligt beskikket auktionarius. Ideen var, at fiskerne i fællesskab ved auktion kunne sælge deres fangster, frem for at skulle afhænde fangsterne til fiskehandlerne. Fiskehandlerne måtte nu i stedet komme til auktionen. Man ønskede til auktionerne en overdækket hal, for konsumfisk som sild og makrel tålte ikke at ligge længe under åben himmel.

I september 1927 kunne man afholde licitation på et projekt for en træhal til 20.000 kr. Den stod kun i sin oprindelige form til 1930, hvor der skete en forlængelse af hallen. Det gik stærkt med fiskeriets udvikling i 1930'erne, for i 1936-37 arbejde Vandbygningsvæsenet igen med planer for en ny stor auktionshal, der skulle ligge ved det nye østbassin, som betød en væsentlig udvidelse af inderhavnens kapacitet. Denne gang blev projektet tegnet og udført af DSB's Bygningsvæsen.

VESTHAVNSUDVIDELSEN

Det var desuden aktuelt at udvide havnen, og der blev udarbejdet et projekt i 1941-42. Der blev vedtaget en anlægslov i juni 1942, der ville udvide Frederikshavn Havn

mod nord og Skagen Havn mod vest. Sagen måtte imidlertid udsættes på grund af materiale-mangel, og først i 1949 blev det vedtaget at sætte gang i projektet. I årene 1951-55 blev der arbejdet på en ny vestmole og udbygning af inderhavnen. Den gamle vestre ydermole blev helt gennembrudt. Der måtte igen eksproprieres og værfterne på beddingspladsen måtte flytte. Udvidelsen var meget omfattende og ændrede helt havnens ydre rammer. Men der var også allerede i 1949 309 fiskefartøjer i havnen, der landede op mod 67 millioner kg fisk om året.

Havnen er siden blevet udvidet i 1967 (ny auktionshal), i 1979 (østlig udvidelse) og igen i 2006, efter at havnen var solgt til kommunen i 2001.

I forbindelse med havnen oprettedes der en række forarbejdningsindustrier og fiskeritilknyttede virksomheder. Byen havde sidst i 1950'erne en hermetikfabrik og en fiskemelsfabrik, idet industrifiskeriet, skidtfisken, var blevet havnens speciale. Der var tre fiskekonservesfabrikker. To bådeværfter og to vodbinderier, en fiskeri-artikelfabrik og et par maskinfabrikker var andre selvfølgelige virksomheder i en stor fiskeriby.

HAVNENS BETYDNING FOR BYEN

Forfatteren Hans Kirk indkredsede i 1966 i bogen Danmarksrejsen havnens rolle for byen: *»De nye tider er kommet til Skagen, storfiskeri og turistleben, og alligevel har byen og egnen bevaret sit gamle præg. Der er noget forblæst over alle husene og over menneskene med, men der er også en egen styrke.«* og: *»Skagen er ikke først og fremmest badehotellerne og badestranden, og måske knap nok den kunstnerby, den har fået ry for at være - den er først og fremmest en djærv og dygtig fiskeriby. Gå først ned i havnen, for det er der, det foregår. Her holdes fiskeauktionerne i den store auktionshal, og det er nok værd at se til, når kutterne tidligt om morgenen står ind. Her lugter af fisk og tang og tjære, mågerne skriger sultent, når fangsten landes, ru jyske stemmer runger, andre synger på det svenske, for Skagen er på sin vis også havn for svenske kuttere. Auktionen går i lyn-tempo, de mange tons fisk skal hurtigt videre med tog eller fiskebiler ...«*

Skagens fiskere og byrådet fik absolut noget ud af deres agitation for en fiskerihavn. Det tog sin tid før havnen blev til virkelighed, men da først Rigsdagen havde vedtaget anlægsloven i 1903, var ministeriets og vandbygningsvæsenets indstilling til yderligere anlæg og udvidelser meget imødekommende. Skagens fiskerimiljø fik, hvad det ville have og sagde farvel til det kystfiskeri, vi kender fra Michael Anchers billeder. Havnens succes kan måles i befolkningsudviklingen. I 1901 havde byen 2.438 indbyggere. 50 år senere boede der omkring 10.000 i Skagen, og udviklingen toppede i 1985 med 13.911 indbyggere. I 2005 var Skagen målt i fiskeriets værdi landets tredje største fiskerihavn.

Skagen skylder uden tvivl mere fiskerihavnen sin fremgang end kunstnermyten og turismen, men det er lykkedes byen at forene de to meget forskellige grundpiller for byens eksistens og bevare byens gamle sjæl.

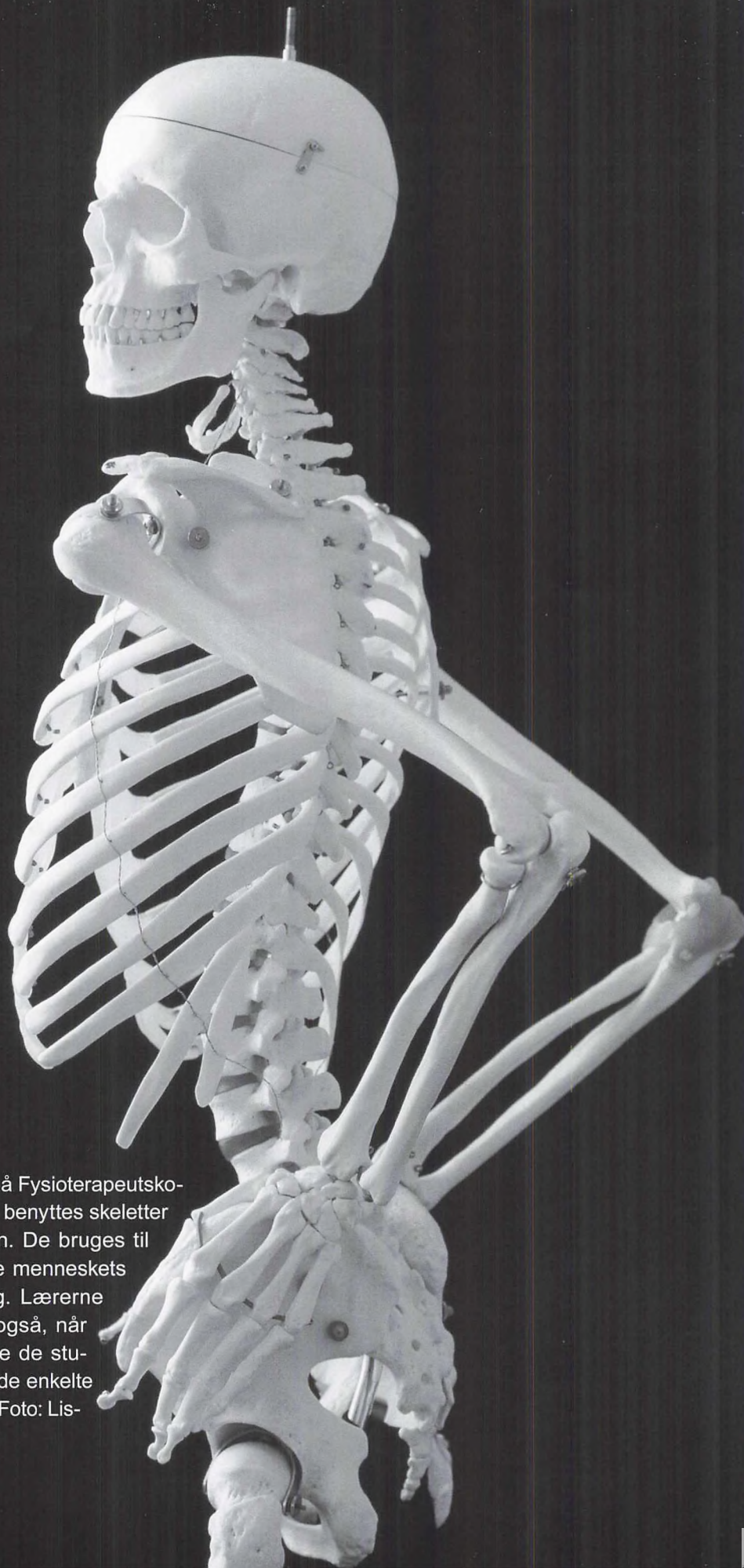
ARKIVALIER OG LITTERATUR

Skagen Havn blev anlagt af Vandbygningsvæsenet, der bestod af Vandbygningsdirektoratet i København, grundlagt 1868, og seks ingeniørdistrikter, der skulle varetage projektering, anlæg og drift af statshavne og kystsikringsanlæg med videre ude i landet. Vandbygningsdirektoratets arkivalier er afleveret til Rigsarkivet, distrikternes arkivalier til landsarkiverne. Hovedkilden til denne artikel er Landsarkivet for Nørrejylland, TTVA-04, Vandbygningsvæsenets 4. distrikt, Skagen Havn, journalsager med videre. Hovedindholdet er her projektering og anlæg af havnen. Beslutningsprocessen bag havnen belyses bedst af Vandbygningsvæsenets arkiv og i Rigsdagstidende 1902-03.

I 1973 blev Vandbygningsvæsenet nedlagt og statshavnene underlagt to statshavneadministrationer i henholdsvis Esbjerg og Frederikshavn. Sager vedrørende kystsikring og vandløb henlagdes under Kystinspektoret. Staten solgte i 2000-2002 statshavnene og nedlagde de to administrationer, der har afleveret arkivalier til Landsarkivet for Nørrejylland.

Kunstnermiljøet i Skagen er skildret i to bind af Alba Schwartz: Skagen – Før og nu, fra 1912 og 13, af Knud Voss: Skagensmalerne 1 og 2, 1986, af Lise Svanholm: Malerne på Skagen, 2001. En nyttig antologi er Ole Wivel, red.: I Skarpt Lys. Digternes Skagen fra Blicher til Rifbjerg, ca. 1990. Der findes mangfoldige andre bøger om kunstnermiljøet. Endelig er kystmiljøerne langs Kattegat og Skagerrak skildret i Poul Holm: Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914, 1991.

I faget anatomi på Fysioterapeutsko-
len i København benyttes skeletter
i undervisningen. De bruges til
at anskueliggøre menneskets
indre opbygning. Lærerne
anvender dem også, når
de skal overhøre de stu-
derende i, hvad de enkelte
knogler hedder. (Foto: Lis-
beth Hjort)

At fravriste fortiden dens hemmeligheder

AF ERIK NØRR

Ved indsamlingen af de mellemlange videregående uddannelsesinstitutioners arkivmateriale kan en arkivar blive udsat for mange overraskelser. Uddannelsesinstitutionerne har ikke altid sat tilstrækkelige resurser af til arkiv- og journalfunktionen. Mange steder har man måske nok styr på den allerseneste arkivdannelse, men ældre sager kan ofte være placeret tilfældige steder i kælder- og loftsrum, uden at man har nogen form for oversigt over materialet. Da man samtidig sådanne steder kan have opmagasineret store mængder af regnskabsbilag, edb-udskrifter, kontorlager med papir, kuverter, kartoteksæsker, samlemapper og diverse inventar, kan det være vanskeligt at få samlet de bevaringsværdige dele af institutionens arkiv i en afleveringssituation.

Da jeg i mange år har beskæftiget mig med uddannelsesinstitutionerne og deres arkiver både i en forskningsmæssig og i en arkivmæssig sammenhæng, har jeg erhvervet mig et godt kendskab til, hvad der burde findes af bevaringsværdige arkivalier på seminarier og på institutioner på social- og sundhedsområdet. Jeg tilbød derfor i forbindelse med en række institutioners afleveringssager mod betaling at komme en hel dag og sammen med institutionens personale samle og opstille det materiale, der skulle afleveres til landsarkivet.

Den historie, der her skal fortælles, stammer fra en sådan »arkivdag« på Fysioterapeutskolen i København i 2002. Rækken af bestyrelsessager var spredt flere steder på institutionen, men det lykkedes efterhånden at få dem fundet frem. De fundne papirer lå et fjernt sted og var placeret i et hængemappesystem, som kendes fra ethvert offentligt kontor. Jeg tog hængemapperne under armen og gik sammen med skolens medarbejder hen ad en lang gang for at komme hen til arkivrummet. Og pludselig mærkede jeg, at der var én, der tog fat i hængemapperne og holdt fast.

Det var temmelig overraskende, da skolens medarbejder gik foran mig, og der ikke var andre personer til stede i området.

Jeg vendte mig hurtigt om og kiggede lige op i »fjæset« på et stort skelet, der med fingrene holdt fast i bestyrelsens sager. På Fysioterapeutskolen benyttes skeletter, som i vore dage er af plastic, i undervisningen, men disse var alle taget ud af skabene, fordi der blev malet i de tilstødende lokaler, og de var placeret sammen med andet inventar på gangen. Det var et sådant skelet med lange fingre holdt sammen af snore, som havde fået fat i metalkrogene på hængemapperne. Det kan være svært at fravriste fortiden dens hemmeligheder, men trods skelettets forsøg på at fastholde arkivalierne lykkedes det at få afleveret Fysioterapeutskolens arkiv frem til ca. 1994.

MELLEMLANGE VIDEREGÅENDE UDDANNELSER

Indsamlingen af de mange uddannelsesinstitutioners arkiver blev organiseret som et fællesprojekt mellem Rigsarkivet og landsarkiverne i det såkaldte PUS-projekt (»Projekt Uddannelses Sektor«) i årene 1998-2003. Efter en indgående udredning af antallet af institutioner og deres arkivbestand udstedte rigsarkivaren i 1998-99 bevaringsbestemmelser for uddannelsesinstitutionernes arkiver. I det følgende skal der særligt fokuseres på indsamlingen af arkiver i henhold til bevaringsbestemmelserne for *»lærer- og pædagogseminarier samt visse uddannelsesinstitutioner på social- og sundhedsområdet.«*

Det er et område, hvor uddannelseseksplosionen er slået igennem, så der ved årtusindskiftet på en række områder bliver uddannet mange flere kandidater end i 1960, men der er langt fra tale om en stadigt stigende kurve.

SEMINARIEDRIFTEN

Det har været vanskeligt at styre udbud og efterspørgsel af kandidater. I 1950'erne og 1960'erne var der stor mangel på folkeskolelærere, og hele 11 nye seminarier så dagens lys. Derefter fulgte en periode med stor arbejdsløshed blandt lærere. Det resulterede i det store slagsmål om seminarienedlæggelserne, der i 1982 og 1989 førte til lukning af en række seminarier og sammenlægninger af andre.

Men endnu engang var der noget, der gik galt. De 10-20.000 lærere, som mange i debatten mente ville være arbejdsløse i 1990, viste sig i 1990'erne stort set at være forsvundet, hvorefter man igen begyndte at udvide seminariekapaciteten, dog uden at oprette nye seminarier. Næst efter kønsdriften og jernbanedriften så har det gennem 200 år været seminariedriften, man har haft mindst styr på, for at udvide et kendt citat opfundet af J.K. Lauridsen og senere genbrugt i mange sammenhænge.

NÅR GAMLE INSTITUTIONER LUKKER

Indsamlingen af seminariernes arkiver blev i høj grad præget af den politiske turbulens på området. I en række tilfælde var det nødvendigt for landsarkiverne at få

iværksat en afleveringsaftale i tide, før seminarierne lukkede. Vigtigt arkivmateriale stod i fare for at blive kasseret, da man lukkede flere gamle og velrenommerede institutioner. Landets to ældste lærerseminarier blev tvunget til at dreje nøglen om enten umiddelbart efter 200-års jubilæet (Tønder, oprettet 1788) eller for Jonstrup Statsseminariums vedkommende på selve 200-årsdagen for dets oprettelse den 25. juni 1790. Andre markante seminarielukninger var Ranum Statsseminarium fra 1812, Gedved Statsseminarium fra 1862 og Th. Langs Seminarium i Silkeborg, der var oprettet i 1891 som kvindeseminarium.

Når seminarier forsvandt helt, kunne der være temmelig gamle sager blandt arkivalierne. F.eks. fik Landsarkivet for Sjælland fra Jonstrup timeplaner og elevsager vedrørende de allerførste seminarister helt tilbage til 1790'erne. Disse papirer havde været gemt af vejen som klenodier, og de var derfor ikke blevet afleveret tidligere. Men nu måtte rektor finde tingene frem fra de inderste rum i pengeskabet.

SAMMENLAGTE SEMINARIER

De mange sammenlægninger af institutioner gav et andet problem. På det overlevende seminarium kunne der nemlig ligge arkiver fra flere forgængerinstitutioner, og i nogle tilfælde var arkivmaterialet ikke holdt særlig godt adskilt. Problemet blev større af, at det enkelte seminarium ikke på mapper og æsker havde skiltet med, hvilket seminarium det drejede sig om. Fra Blaagaard Statsseminarium blev der således afleveret arkivalier fra fire forskellige seminarier på grund af to sammenlægnings/nedlægningsrunder i midten og slutningen af 1980'erne.

På pædagogseminarieområdet var sammenlægninger af institutioner i endnu højere grad en yndet sport for de bevillende myndigheder. Resultatet var, at der i 2001 fra Højvangseminariet i Glostrup kunne hjemtages arkiver fra fem forskellige seminarier: Seminariet for Småbørnspædagoger på Vesterbrogade, Tårnby Børnehaveseminarium, Seminariet på Amager, Albertslund Børnehaveseminarium samt Højvangseminariet.

STATSLIGT ELLER PRIVAT?

Seminarierne har haft forskellig status i tidens løb. Nogle af institutionerne har været statslige, medens andre har været selvejende. Derimod har der aldrig eksisteret kommunale eller amtskommunale seminarier. Forskellen mellem statslig og selvejende seminarium er dog ikke så stor. Man har pligt til at følge den samme eksamensbekendtgørelse, og de private seminarier har siden 1969 været 100% statsligt finansierede. Til gengæld har seminarierne måttet underlægge sig statens regler med hensyn til budgetlægning, regnskabsaflæggelse, revision og rammestyring.

Derfor kunne Bertel Haarder i 1987 under de ophidsede debatter om seminarienedlæggelserne udtale, at de private seminarier var lige så lidt private som Fredericia Banegård. Senere er der dog sået tvivl om, hvor statslige banegårde egentlig er, men det er en anden historie.

ARKIVALIER

Blandt hovedgrupperne i de afleverede arkiver kan nævnes bestyrelsens forhandlinger og vigtigste sager, mødereferater fra lærermøder og andre vigtige udvalg, særlige sager vedrørende undervisning, forsøgsvirksomhed med videre. Ikke alle institutioner har bevaret lige mange arkivalier, da en del materiale kan være kasseret som på Montessori-Seminariet, hvor den sidste leder sørgede for, at alt materiale også fra seminariets spændende fortid blev kasseret, bortset fra eksamensprotokollerne. Det kan også være sket ved en fejltagelse som på Den Sociale Højskole i København, hvor væsentlige dele af landets ældste sociale højskoles første historie blev sendt til forbrændingen. Dette har flere forskere efterfølgende stærkt beklaget, men sket er sket!

Til slut skal tre hovedgrupper i de afleverede arkiver særlig omtales:

MANDEN FRA PLOVEN OG PIGEN FRA KØDGRYDERNE

Ifølge bevaringsbestemmelserne bevares *ansøgninger om optagelse på seminarierne* indtil 1970. Endnu i 1960'erne var der adgang til seminarierne for folk uden højere skoleuddannelse. Man kunne komme direkte »fra ploven« eller »fra kødgyderne«, som var standardudtryk for, at en tjenestekarl eller en husassistent skiftede de traditionelle landlige beskæftigelser ud med en stilling højere oppe i samfundshierarkiet. En måde at gøre dette på var at komme på seminariet og blive lærer. For ansøgere, der kun havde 7 års skolegang i den stråtækte landsbyskole at bygge på, var det nødvendigt at bruge de første 1-2 år på seminariet på et forberedelseskursus (de såkaldte »Præp« og »Forpræp«).

De vordende lærerstuderende kunne i deres ansøgning skrive hele levnedserbetninger om deres liv indtil da. En kvindelig ansøger til et sjællandsk seminarium skrev således: *»Mine forældre, der har en lille gård, har i de sidste 8 år måttet betale min ene brors uddannelse, hvorfor jeg selv skal klare det økonomiske, dels ved lån og dels ved tilskud og eventuelle legater. Jeg har ingen eksaminer, og den fireklassede folkeskole, jeg har gået i, bliver mig næppe til større hjælp. Derimod har jeg været elev på Ølgod ungdomsskole, Vestbirk musikhøjskole samt 1. og 2. års elev på Snoghøj gymnastikhøjskole. Resten af tiden har jeg været i huset forskellige steder her i landet og på Nordiska folkhøgskolan i Sverige. Jeg har været bestyrelsesmedlem og alm. medlem i forskellige ungdomsforeninger og en tid som leder. Interessen for børn og ungdomsarbejde er ret stor. Af andre interesser kan nævnes: Musik, litteratur – især den yngre – og idræt.«*

KARAKTERER OG UDTALELSER

Et vigtigt formål for uddannelsesinstitutionerne er at afholde eksaminer. De blev tidligere dokumenteret i egentlige eksamensprotokoller. Senere blev disse afløst af løสblade og i det 21. århundrede af elektronisk eksamensregistrering. Men karaktererne findes stadig, selv om der et par gange er skiftet karakterskala. På lærerseminarieområdet

I 1950'erne og 1960'erne var der stor læremangel overalt i Danmark. Mange unge mænd og piger, der kom »fra ploven« og »fra kødgryderne«, fik via en seminarieuddannelse chancen for at skifte fra landbosamfundet til et lærerjob. Billedet stammer fra fysikundervisningen på Th. Langs Seminarium i 1950'erne. (Foto: Silkeborg Lokalhistoriske Arkiv)

indskrænkede seminarieloven af 1954 karaktergivningene til nogle af fagene, medens der i andre fag blev givet udtalelser, som også blev indført i eksamensbeviset. Et eksempel på udtalelse »om dimittendens kundskaber og egnethed for lærergerningen samt deltagelse i praktisk skolegerning«, det vil sige et af seminariets hovedfag, er her hentet fra et sjællandsk seminarium:

»En flink og flittig, endnu ret ungdommelig elev, interesseret i sit arbejde og med ret gode evner.

Godt og velformet – men lidt monotont – sprog. Optræder venligt og stilfærdigt i klassen. Stoffet er godt forberedt, og undervisningen er grundig og solid, men er ikke tilstrækkelig inciterende. Ret god kontakt med eleverne.»

Selv om der kan konstateres visse negative bemærkninger i udtalelsen, erklæres kandidaten for »velegnet« til lærergerningen.

En seminarielev på et andet seminarium fik følgende udtalelser om to af seminariets fag: Kristendomskundskab: *»Har utvivlsomt forståelse – og på sin vis også interesse for fagenes problematik, men det faglige standpunkt kan kun karakteriseres som ret dygtigt.»* Dansk litteratur: *»Stilfærdigt interesseret; har forsømt en del; tænsomt moden, klar, sikker; meget dygtig.»*

I udtalelserne blev der snart udviklet et særligt kodesprog, som gav mulighed for at sammenligne eksamensresultaterne på samme måde som karaktererne. Blandt andet havde ordet »ret« negativ valør.

Hospitalslaborantskolen i København (nu kaldet bioanalytikeruddannelsen) har haft tre forskellige eksamensretninger. For at holde styr på tingene har de tre retningers materiale og eksamensbeviser tre forskellige farver, hvoraf den blodtypeserologiske retnings meget naturlig er røde.

TIDSTYPISKE SPECIALEEMNER

Specialer fra pædagogseminarierne gemmes for hvert tiende år, da det normalt ikke er den større videnskab, der findes i disse specialer, men de er udtryk for den pædagogik og den tidsånd, der var ved pædagogseminarierne i det pågældende årti. Man kan få et ganske godt indblik i pædagogikkens skiftende teori og indhold ved at sammenligne specialer fra Frøbelseminariet i 1976 og Højvangseminariet i 2000.

I 1976 blev der skrevet specialer blandt andet om: 1) Familiens betingelser i kelasesamfundet; 2) Kollektiv opdragelse; 3) Børnehaven – Ideologi, Politik, Økonomi.

I 2000 blev der skrevet om følgende emner, som havde været utænkelige i 1970'erne: 1) Kommunikation blandt pædagoger – baggrund og redskaber; 2) Kroppen som fundament for læring i børnehaveklassen; 3) Kulturmøde i daginstitutionerne med børn fra 3-6 år; 4) Kvalitetsforskelle i daginstitutionerne.

CVU'ER OG PROFESSIONSHØJSKOLER

Siden afslutningen af indsamlingsprojektet i 2003 er der sket ganske meget med de mellemlange videregående uddannelser. Først blev de mere eller mindre frivilligt

inddraget i CVU'erne (Centre for Videregående Uddannelse), hvori der kunne indgå institutioner af vidt forskellig karakter, f.eks. lærerseminarium, pædagogseminarium, ergo- og fysioterapeutskole, ingeniørhøjskole, sygeplejerskeuddannelse med flere. Fra 2008 sker der i endnu højere grad en koncentration, da alle uddannelsesinstitutionerne på de nævnte områder bliver forpligtet til at indgå i otte professionshøjskoler. Disse strukturændringer får en række konsekvenser også for arkivdannelsen.

LITTERATUR:

Erik Nørr: Lokalsamfundets kamp om seminariedriften (Dansk læreruddannelse, bind 3, Odense 1993 s. 307-453).

Tage Kampmann: Kun spiren frisk og grøn: Læreruddannelse 1945-1991 (Dansk læreruddannelse, bind 2, Odense 1991).

Erik Nørr: Seminarier – ikke kun til folkeskolen (Dansk læreruddannelse, bind 1, Odense 2005 s. 355-96).

Ivan Enoksen: Folk og fag. Træk af pædagogfagets historie. Kbh. 1996.

Nina Flindt-Jensen & Thomas Allan Nielsen: Fysioterapeutuddannelsen i København. 100 år i gode hænder. En historisk fortælling. Kbh. 2002.

I årene 1997-2006 modtog Statens Arkiver 64 hyldekilometer statslige arkivalier. Inden aflevering havde Statens Arkiver udarbejdet bevarings- og kassationsbestemmelser for arkivalierne, og myndighederne havde ordnet og pakket de arkivalier, som skulle bevares. Samtidig havde Statens Arkiver sørget for, at arkivalierne var blev dokumenteret i Statens Arkivers arkivdatabase DAISY, hvor de nu kan fremsøges. Her ses en lille del af det færdige resultat i form af stregkodede arkivalier, opstillet i Rigsarkivets fjernmagasin i Glostrup. Jf. billedet på side 8. (Foto: Statens Arkiver)

Efterskrift

10 års afvikling af afleveringsefterslæb

AF JAN KANSTRUP

Punkt 0. Statslige myndigheder og institutioner afleverer deres arkivalier til Statens Arkiver, når de er 30 år gamle, med mindre modstående hensyn gør sig gældende. Således ifølge Arkivloven af 1992. Det var langt fra tilfældet ved lovens ikrafttrædelse og endnu mindre nogle år senere, da den manglende efterfølgelse blev fremhævet som et alvorligt problem.

Ingen var i tvivl om, at der var tale om et formelt problem. Det reelle problem, som gradvis vandt dagsordenen, var, at den manglende efterlevelse af afleveringsfristen fratog arkivernes benyttede adgang til arkivalier, som ifølge loven var almindeligt tilgængelige efter 30 år. Efter 1992-loven var det nemlig en supplerende forudsætning, at arkivalierne var afleveret.

Problemet blev ikke mindre af, at dets nærmere omfang var ukendt: Nok kendte Statens Arkiver talrige eksempler, men vidste ikke *hvor* mange. Ikke engang en fuldstændig oversigt over arkivansvarlige myndigheder fandtes. Omfanget kunne man kun gisne om. Det var stort, men *hvor* stort?

Da Statens Arkiver således hverken vidste hvor eller hvor meget, fandtes der heller ingen plan eller metodik til angreb på afleveringsefterslæbet. Kun planer om, at der burde gøres noget. Det havde imidlertid ingen praktisk betydning, idet ressourcerne til en indsats ganske manglede: Statens Arkiver var igennem 1980'ernes nedskæringer reduceret til en organisation, der næppe havde til dagen og vejen, og som i det myndighedsvendte arbejde måtte hoppe fra sten til sten uden samlet overblik og uden mulighed for en systematisk varetagelse af sine opgaver.

Fagligt set fandtes det største problem i afleveringsefterslæbets følgevirkninger: Arkivalierne hobede sig op hos myndighederne med risiko for deres eksistens som følge af pladmangel, uforsvarlige opbevaringsforhold og omflytninger med heraf følgende uorden.

Arkivalier, som ikke længere har retlig eller administrativ betydning, er en belastning

for forvaltningen. Den har en berettiget forventning om at kunne aflevere de arkivalier, som skal bevares af historiske hensyn, inden for en rimelig tid. Hvis det trækker ud, har forvaltningen som minimum behov for klar besked om, *hvad* der skal bevares, således at man ikke er tvunget til at ofre plads og kræfter på de arkivalier, som skal kasseres. Heller ikke det havde Statens Arkiver ressourcer til:

Bestemmelserne om bevaring og kassation af arkivalier manglede i vidt omfang, – ikke alene for de arkivalier, som var ukendte for Statens Arkiver, men også for velkendte. Myndighederne må i sådanne tilfælde ikke kassere noget som helst, men er henvist til at opbevare alt, indtil bestemmelserne foreligger. Nogle havde ventet forgæves i mere end 10 år.

I andre tilfælde var de gældende bestemmelser ikke ajourført i årtier. De havde engang været dækkende for myndighedernes opgaver og arkivdannelse, men i takt med de stadige ændringer og omstruktureringer, var bestemmelserne i stigende grad blevet irrelevante.

Det var kendt, at myndigheder i nødværge foretog kassation af arkivalier uden hjemmel. Det nærmere omfang var imidlertid ubekendt, for Statens Arkiver havde heller ikke ressourcer til at foretage tilsyn med myndighedernes varetagelse af de arkivmæssige hensyn.

GRUNDLAG FOR EN NY START

Statens Arkivers problemer var blevet analyseret i 1993 som led i udarbejdelsen af en handlingsplan. På det myndighedsvendte område var problemerne ridset op, ligesom der var udmeldt et skønsmæssigt, meget betydeligt ressourcebehov. Der manglede imidlertid dækkende opgørelser af arkivaliemængderne; det kunne ikke være anderledes. Den påtænkte fremgangsmåde var ikke gennemarbejdet, men tilsigtede primært at opfylde behovet hos Statens Arkiver og de behov, man tillagde forvaltningen. Som omdrejningspunkt anviste man en kraftig styrket og systematisk tilsynsvirksomhed, og som led i denne udarbejdelse af relevante bestemmelser om bevaring og kassation af arkivalier. Herefter ville afleveringerne følge, om ikke af sig selv, så dog uden større problemer.

Anderledes så problemerne ud i Kulturministeriets optik, ikke mindst som følge af rapporterne fra det udvalg, som var nedsat til at følge praksis på tilgængelighedsområdet. Her stod afleveringsefterslæbet som sådan i centrum, fordi den manglende efterlevelse af afleveringsfristen fratog borgerne et retskrav. Kravet til Statens Arkiver blev derfor en målrettet redegørelse for, hvorledes afleveringsefterslæbet kunne indhentes på kortest mulige tid, herunder en operationel og troværdig plan samt en opgørelse af omkostningerne herved.

Som forudsætning herfor var det uomgængelig nødvendigt at tilvejebringe en dækkende oversigt over arkivalier i de statslige myndigheders varetægt, både forstået som de totale mængder, arkivaliernes fordeling på enkeltmyndigheder og efter tilblivelsestid. Herved ville afleveringsefterslæbets omfang komme for en dag, når der – nota bene – var foretaget en beregning af, hvor store mængder der skulle bevares, og hvor store mængder der kunne kasseres.

Statens Arkiver indgik en resultatkontakt med Kulturministeriet for årene 1995

- 1997 om indhentning og bearbejdning af oplysninger samt udarbejdelse af forslag til planer og ressourcetildeling. Opgaven vedrørte ikke blot papirarkivalier, men også de eksisterende og fremtidige IT-arkivalier, som i henhold til regeringens IT-politiske målsætning helt skulle afløse papirarkivalier i den statslige forvaltning over en meget kort årrække.

Indsamlingen af informationer om de statslige myndigheders papir- og IT-arkivalier blev foretaget i form af en omfattende spørgeskemaundersøgelse hen over sommeren 1995. Det lykkedes både at opnå en meget høj besvarelsesprocent og en rimelig god kvalitet af besvarelserne. Efter oparbejdning, rensning af data og med en række ekstrapolationer kunne følgende udsagn fremsættes som sande:

- Den statslige forvaltning havde skabt over 1000 hyldekilometer arkivalier i de 30 år mellem 1965 og 1995. Mere end 60% af disse var dog allerede kasseret i medfør af generelle og specielle kassationsbestemmelser, – eller uden hjemmel.
- 440 hyldekilometer arkivalier fandtes stadig i myndighedernes varetægt.
- Heraf stammede 51 hyldekilometer fra tiden før 1965 og udgjorde således afleveringsefterslæbet. Hver efterfølgende årgang bidrog med yderligere ca. 6 hyldekilometer.
- Det forudsattes, at disse mængder gennem en systematisk bevaringsvurdering skulle reduceres væsentligt før aflevering til Statens Arkiver.

Statens Arkivers plan for afleveringsefterslæbets afvikling indebar, at alle myndigheder skulle aflevere arkivalier i en 10-års turnus. Til forebyggelse af et nyt afleveringsefterslæb skulle myndighederne aflevere alle bevaringsværdige arkivalier, som på afleveringstidspunktet var mere end 20 år gamle, med mindre der som følge af modstående hensyn blev truffet beslutning om udskudt aflevering.

HOVEDELEMENTERNE OMFATTEDE

- en sektorvis og landsdækkende behandling af myndighedernes arkivforhold efter en bekendtgjort plan,
- en systematisk bevaringsvurdering af arkivalier før aflevering, herunder en koordineret vurdering af papir- og IT-arkivalier, af lokale og centrale og lokale myndigheders arkivalier samt af arkivalier på tværs af sektorer med henblik på bevaring af de relativt mest indholdstætte og sigende arkivalier,
- dokumentation og kvalitet af de afleverede arkivalier, således at de uden væsentlig efterfølgende tilgængeliggørelse kunne stilles til rådighed for borgere og myndigheder,
- aflevering i de første år fra de myndigheder, som havde det største afleveringsefterslæb, efterfulgt af en systematisk aflevering fra alle i de følgende.

Kulturministeriet kunne ønske sig en hurtigere afvikling af afleveringsefterslæbet, men accepterede Statens Arkivers indvendinger, som ikke mindst var grundet i, at der skulle opbygges en helt ny organisation og udarbejdes nye arbejdsgange.

Ressourcebehovet var selvsagt genstand for indgående drøftelser. De endte med et for Statens Arkiver tilfredsstillende resultat, som muliggjorde et *boost* i det myndighedsvendte arbejde, og som gav realistiske forventninger om gennemførelse af planen på et fagligt forsvarligt niveau.

Men ikke uden betingelser: Realiseringen af planen blev forankret i Statens Arkivers resultatkontrakter med Kulturministeriet. Det indebar, at der for hvert enkelt år var opstillet detaljerede mål for produktion og produktivitet, at målopfyldelsen i henhold hertil skulle afrapporteres, og at alle produkter og alt tidsforbrug derfor skulle tælles, måles og opgøres.

Resultatkontrakten for årene 1997 - 2000 blev forhandlet på plads i løbet af 1996. Samtidig var startskuddet gået til det store byggeprojekt, som omfattede tilvejebringelsen af varige og betryggende opbevaringsforhold for arkivalier i de kommende 20 - 40 år. I den sammenhæng var spørgsmålet om bevarings- og kassationsprocenterne relevant. Visse bevilligende myndigheder kunne måske få den tanke, at Statens Arkiver ville slække på bevaringskriterierne ved udsigten til den megen arkivplads, og under alle omstændigheder skulle der tilvejebringes en forudsætning for byggeplanlægningen.

Fra gammel tid svævede et udokumenteret udsagn om, at Statens Arkiver kasserede 70% af de arkivalier, som blev skabt. Kunne og burde det ikke skærpes? Svaret var, at Statens Arkiver ved en systematisk og konsekvent bevaringsvurdering mente at kunne kassere mindst 85% af de arkivalier, som blev skabt. Vel at mærke uden at give køb på faglige kriterier.

ARBEJDETS ORGANISERING

Som indledningsvis nævnt var Statens Arkiver i midt-90'erne en udsultet organisation. Nu skulle organisationsformer og arbejdsgange med ét bringes på højde med et ganske anderledes aktivitetsniveau. Samtidig stod det klart, at arbejdsopgaverne i alt væsentligt skulle varetages af nyansatte medarbejdere.

Det indebar på det organisatoriske plan, at der skulle foretages en vidtgående samordning af Rigsarkivets og landsarkivernes myndighedsvendte arbejde. Herunder skulle særegne arbejdsgange i de enkelte enheder erstattes af fælles. Det indebar ligeledes, at de nyansatte medarbejdere skulle introduceres til Statens Arkivers særegne opgaver.

Ideelt set burde vi have haft en indkøringsperiode på mindst et år, hvorunder også det teoretiske og metodiske grundlag for opgavernes løsning blev analyseret og nytænkt. Det kunne der imidlertid ikke afsættes tid til, bortset fra et par inspirationsbesøg hos udenlandske arkiver. På det teoretiske og metodiske plan blev der foretaget en hastig opdatering af det grundlag, som var tilvejebragt i 1970'erne, men som hverken var ajourført eller fuldt implementeret i nedskæringsårene. Opdateringen omfattede især konsekvenserne af den langt mere omfattende anvendelse af IT-løsninger. Herudover måtte den nye organisation imidlertid primært bygges på erfaringer og omformning af overleverede procedurer.

Oplysningerne fra spørgeskemaundersøgelsen i 1995 gav – især i de første år

– et udmærket og rimeligt retvisende grundlag for tilrettelæggelsen af aktiviteterne i forhold til myndighedssektorer og enkeltmyndigheder. Senere måtte de suppleres med ajourførte oplysninger fra myndighederne om arkivalier og arkivforhold.

Fundamentet for behandlingen af de konkrete afleveringssager blev lagt i en række sektorvise analyser af arkivforholdene hos grupper af myndigheder, således hos domstolene, den sociale sektor, undervisningssektoren, folkekirken, told- og skat, med flere. Arbejdet blev varetaget af tværgående projektgrupper, som i samarbejde med myndighederne foretog en koordineret vurdering af arkivalier hos centrale og lokale myndigheder og af arkivalier på papir og elektronisk medium.

Produktet af disse analyser var bestemmelser om bevaring og kassation af arkivalier, overordnede retningslinier for aflevering af arkivalier fra de enkelte myndigheder på området samt vejledningsmateriale til brug ved myndighedernes klargøring af arkivalier til aflevering. Herefter var det op til den enkelte enhed i Statens Arkiver, at få arkivalierne i hus.

De myndigheder, som faldt uden for de sektorvise udredninger, blev behandlet på tilsvarende måde, blot af de enkelte enheder. Det gjaldt for de fleste departementer, men også hér således at der blev foretaget en koordineret vurdering.

Der var i Statens Arkiver på forhånd stor spænding om myndighedernes reaktion på den stramme planlægning og tidsfristerne for gennemførelse af afleveringerne. Nok blev Statens Arkivers aktivitetsplaner udstedt efter høring af samtlige ministerier, men ingen myndigheder har arkivforvaltning som en højt prioriteret opgave, og ville planerne derfor have gennemslagskraft, når det kom til stykket?

Det havde de i vidt omfang. Der opstod ganske vist mange forsinkelser i forhold til de årlige planer, men over hele planperioden 1997 - 2006 holdt de. Der skulle i en række tilfælde erindres kraftigt, men egentlige konflikter var der få af. Her spillede det en afgørende rolle, at Statens Arkiver kunne leve op til sine udmeldte forpligtelser og således kunne anses for en – måske ikke velkommen – så dog troværdig samarbejdspartner.

MÅLOPFYLDELSE OG KVALITET

Troværdighedsprøven gjaldt dog i første række opfyldelsen af målene i resultatkontrakterne (1997 - 2000, 2001 - 2004 og 2005 - 2008). De årlige afrapporteringer skulle dokumentere, at der var sandsynlighed for opfyldelsen af slutmålet: Afvikling af alt afleveringsefterslæb i 2006 og forebyggelse af et fremtidigt afleveringsefterslæb. Samtidig skulle produktivitetsmålene holde.

Selve tilvejebringelsen af datagrundlaget for afrapporteringerne var ikke uproblematisk og krævede en særlig indsats, som ikke altid føltes lige relevant, da den konkurrerede med opfyldelsen af de faglige kvalitetsmål. Overordnet set kunne vi imidlertid erfare, at der ikke blot var tale om tal-eksercits. Produktions- og produktivitetsopgørelserne gav også værdifuld information til den interne evaluering og planlægning. Kunne det passe, at der kom så lidt ud af så stor en indsats? Og kunne vi – omvendt – virkelig nå så meget så effektivt?

I den første resultatkontraktperiode gjaldt det både at få gennemført de grund-

læggende analyser af arkivforhold hos myndighedssektorer og at få afleveringerne i omdrejning. Det første lykkedes bedre end det sidste. Ved udgangen af 2000 kunne vi således afrapportere, at bevaringsvurderingen var gennemført for over 2/3 af alle arkivalier i de statslige myndigheders varetægt, og at de resterende bevaringsvurderinger ville blive gennemført i forbindelse med afleveringen af arkivalier fra enkeltmyndigheder. Derimod holdt den planlagte takt for afleveringer ikke helt. Der var udstedt bestemmelser og truffet aftaler om det, men afslutningen trak i en række tilfælde ud.

Ved afslutningen af den 2. resultatkontraktperiode i 2004 kunne vi derimod rapportere, at målet med sikkerhed ville blive nået. Så godt som alle afleveringssager var startet, afleveringstakten forløb tilfredsstillende, og der var endnu 2 år at løbe i. År 2006 var i planlægningen afsat som sikkerhedsmargin. Den ville der kun delvis blive brug for, og Statens Arkiver ville derfor have god kapacitet til at indlede en ny aktivitetsperiode i 2006 i stedet for først i 2007.

Det sidste viste sig at være en noget forhastet udmelding. En række virkelig problematiske afleveringssager kom til at optage megen tid i 2006 i konkurrence med planlægningen af den ny aktivitetsperiode. Ved udgangen af 2006 kunne vi imidlertid rapportere en målopfyldelse på 99% og en sikker forvisning om, at den resterende procent ville indgå i løbet af første halvår af 2007.

100% målopfyldelse betyder, at der er gennemført afleveringssager i forhold til samtlige statslige myndigheder, som har mere end 20 år gamle arkivalier i deres varetægt. Opgørelsen er baseret på de oplysninger, myndighederne selv har givet efter bedste evne. Det udelukker *ikke*, at der hist og her dukker ældre arkivalier op. Det gør de erfaringsmæssigt altid, ligesom sten i marken ved forårstide. Sådanne mangler bliver berigtiget i den nye aktivitetsperiode.

Statens Arkiver modtog i årene 1997 - 2006 mere end 64 hyldekilometer statslige papirarkivalier. Det var mere, men ikke radikalt mere end i de forudgående år. Forskellen lå i kvaliteten. De nu modtagne arkivalier er fremkommet gennem en systematisk og fuldstændig behandling af alle myndigheders arkivforhold. De er produkt af en udvælgelsesproces, som omfatter en koordineret og konsekvent bevaringsvurdering, og som hermed giver *more value for money*.

Endelig – og især – er de ny modtagne arkivalier umiddelbart tilgængelige for publikum på et højere niveau end hidtil set. Det skyldes især registreringen af oplysninger om dem i Statens Arkivers arkivalieinformationssystem DAISY, som er udviklet i årene efter 1997. Daisyregistreringen kræver og understøtter en struktureret dokumentation af arkivalierne, som går hånd i hanke med de oplysninger, der er nødvendige for bevaringsvurderingen.

Statens Arkivers bestemmelser om bevaring og kassation af arkivalier omfatter nu næsten alle offentlige arkivalier, såvel papir- som elektroniske. Det er i sig selv en stor kvalitet og vil i væsentlig grad bidrage til, at myndighederne ikke i nødværge griber til uhjemlede kassationer. Bestemmelsernes indhold og retning har været genstand for debat. Herom kan der henvises til kulturministerens redegørelse til Folketingets Kulturudvalg 29. november 2006.

Sammenfattende kan det opgøres, at Statens Arkiver i samarbejde med myndighe-

derne er *kommet igennem*, således at forstå, at der foreligger bindende retningslinier for bevaring, kassation og aflevering af arkivalier fra de statslige myndigheder, at disse retningslinier følges og at der er planlagt en konsekvent opfølgning i de kommende år.

I international sammenhæng er det ganske bemærkelsesværdigt.

I midten af 1990'erne lå en stor del af kilderne til den moderne Danmarkshistorie stadig hos de statslige myndigheder. Fra Krag til Krølle-Bent udsendes i anledning af, at Statens Arkiver nu har afsluttet sit strategiske afleveringsprogram for perioden 1997–2006 og dermed kan stille de 65 hyldekilometer, der blev afleveret, til rådighed.

Bogen rummer 16 smagsprøver på de historier, som kan skrives på baggrund af arkivalierne. Historierne handler blandt andet om:

- statsministrene Jens Otto Krag og Poul Hartling, politiske ildsjæle, landssvigere og studenteroprørere samt den kriminelle Krølle-Bent
- gode viljer, succeser, svigtende evner og skeletter i skabet
- sociale problemer, naturkatastrofer og død, projekt-mageri og svindel

og foregår i Kina, Chile og Grønland samt Tønder, Svendborg og Skagen.

Men der er selvsagt stof til meget mere i de nyeste dele af Statens Arkivers samlinger.